

APROXIMACIÓ CRONOLÒGICA A LA MURALLA DE RHODE. UNA DEFENSA EN EL LÍMIT EST DEL NUCLI DE SANTA MARIA

Rhode, muralla, turó de Santa Maria, Rec Fondo, vernís negre de Roses, Segona Guerra Púnica.

Anna M. Puig i Griessenberger *

En las excavaciones realizadas en 1994-95 en el yacimiento de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), se descubrió un tramo de la muralla de la ciudad de Rhode situada en la colina de Santa María, donde se encuentra la ocupación griega más antigua. Esta muralla se ha localizado en la vertiente de levante de la colina, al lado de un riachuelo, cerca de su desembocadura, en la que hay que situar el puerto antiguo de la colonia. El otro lado de este riachuelo fue ocupado por el barrio helenístico, con talleres de cerámica de barniz negro. La construcción de la muralla se puede datar en el último cuarto del siglo tercero aC, en el contexto de la Segunda Guerra Púnica.
Rhode, muralla, colina de Santa María, Rec Fondo, barniz negro de Roses, Segunda Guerra Púnica.

During the last excavation in La Ciutadella of Roses (Alt Empordà), from 1994 to 1995, a large stretch of the wall from the city of Rhode has been discovered. It is situated in the hill of Santa Maria, where the most ancient Greek buildings have been found. This wall has been found on the East slope of the hill, close to a small river, which forms, in its exit, the ancient harbour of the colony. Opposite this river there is the helenistic quarter. We can date this wall in the last quarter back to the 3rd century B.C. in the context of the Second Punic War.
Rhode, wall, hill of Santa Maria, Rec Fondo, Second Punic War.

Pendant les fouilles réalisées en 1994-95 au site de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), on a découvert un fragment du rempart qui concerne au peuplement de Rhode situé à la colline de Santa Maria, où se trouve la plus ancienne occupation grecque. On a localisée cette muraille au versant de levant de la colline, jusqu'à côté d'une rivière, près de sa embouchure, où il faut placer le port antique de la colonie. L'autre côté de cette rivière est occupé par le quartier hellénistique, avec des fours de la céramique à vernis noir. On peut dater la construction de la muraille dans le dernier quart du troisième siècle av. J.C., dans le contexte de la Deuxième Guerre Punique.
Rhode, muraille, colline de Santa Maria, Rec Fondo, vernis noir de Roses, Deuxième Guerre Punique.

En els darrers dies de la quarta campanya al jaciment de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà) es posava al descobert un petit tram de la que es va interpretar com la muralla de delimitació del nucli poblacional grec del turó de Santa Maria, datada, de forma poc precisa, entre els segles IV-III aC (Puig et alii 1996b, 243-244). Aquesta indefinició fou provocada per la parcialitat dels treballs realitzats en aquella campanya, qüestió que se solventà en la campanya següent, durant la qual es varen dedi-

car bona part dels esforços en concretar la cronologia i les característiques d'aquesta important estructura¹. Malgrat tot, l'espai excavat fins avui és de només uns 250 m² de superfície, per la qual cosa les dades que presentem són parcials i estan subjectes a nous resultats, a mida que avancin les investigacions a la zona. La troballa del mur que ens ocupa es va fer en el marc del programa d'intervencions arqueològiques en el jaciment, regit pel Pla director de la Ciutadella de Roses²,

* Rambla, 16, 2n. 17600 Figueres. Girona

1.- Aquestes campanyes en el jaciment de la Ciutadella de Roses formen part del conveni d'intervencions arqueològiques signat entre el Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Girona i l'Ajuntament de Roses, pels anys 1993 a 1996. Les dades que es presenten en aquest treball han estat proporcionades per les darreres campanyes al jaciment de la Ciutadella, en les quals han participat com a arqueòlegs tècnics Carme Carrascal, Mireia Teixidor i Gemma Vieyra, sota la direcció de la sotasignada. Els meus agraïments a Mireia Teixidor i Gemma Vieyra com autors de part dels dibuixos de materials d'aquest article, i a Aurora Martín, Marta Santos i Susanna Manzano per la seva col·laboració en l'estudi ceràmic.

2.- Redactat per l'arquitecte Ramon Castells i per l'arqueòloga Aurora Martín, el juny de 1993.

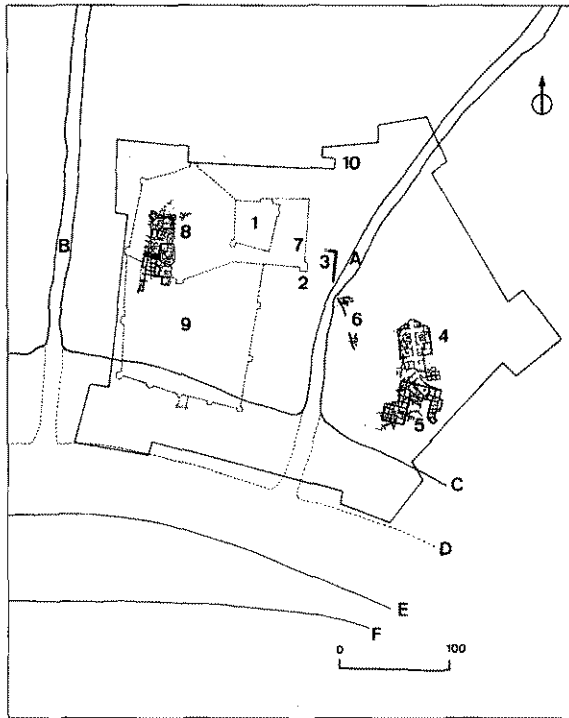

Figura 1. Reconstrucció topogràfica de les restes dels diversos assentaments descoberts en el subsòl de la Ciutadella de Roses.

1. Turó de Santa Maria. Monestir romànic
2. Murs de la 1a meitat del segle IV aC
3. Muralla hel·lenística
4. Barri hel·lenístic
5. Edifici A
6. Construccions d'època visigòtica i necròpolis
7. Necròpolis paleocristiana
8. Vila vella, segles X-XIII
9. Vila nova, segles XIV-XIX
10. Ciutadella
- A. Rec Fondo
- B. La Trencada
- C. Línia de costa hipotètica en època antiga
- D. Línia de costa hipotètica en època medieval
- E. Línia de costa en època moderna
- F. Línia de costa actual

entre els objectius del qual figura la valoració de les diverses restes arqueològiques que es troben en el subsòl d'aquest recinte fortificat del segle XVI. La muralla en qüestió es va localitzar en la zona del pati d'armes, en el sector més nord-occidental, a l'extrem oposat del lloc on a l'any 1963 es descobrien les primeres estructures de l'anomenat barri hel·lenístic (Fig. 1). L'obertura de la rasa va ser motivada, però, per l'aparició, l'any anterior, d'unes construccions datades dins la primera meitat del segle IV aC (Puig et alii 1994, 49-65, 124-127). Aquests murs, escassament conservats, varen aparèixer sota el fonaments de l'única torre quadrada que queda de la fortificació alt-medieval de la vila de Roses, molt afectats per aquesta obra i també, anteriorment, per l'ocupació funerària del lloc en època paleocristiana, necròpolis excavada els anys 1938 i 1945-46 (Riuró/Cufí 1961-62, 203-224; Oliva/Palol 1952, 134-145). Els cinc àmbits definits, d'escassa relació topogràfica i arquitectònica amb el barri hel·lenístic -a uns 100 metres a l'est, en línia recta- ens van animar a prosseguir l'excavació de les que cal considerar les primeres restes constructives d'una certa entitat que es descobriren en relació a l'ocupació grega del turó de Santa Maria³. L'ampliació dels treballs en aquest sentit fou negativa, però proporcionà la troballa de la muralla, que establiria el límit d'aquestes construccions en el vessant del turó.

CARACTERÍSTIQUES CONSTRUCTIVES I UBACIÓ TOPOGRÀFICA

En el tram excavat, la muralla és una construcció d'uns 130 cm d'amplada, fonamentada directament sobre el sòl natural, feta a base de grans blocs irregulars i pedres menors, majoritàriament de granit local, disposades en filades aparents, desbastades de forma simple en les façanes externes, lligades amb argila compactada i rejuntades amb pedres petites (Fig. 2). El parament intern té un aspecte més acurat, amb obra menor, mentre que en el parament extern s'observa més quantitat de grans blocs. Alguns d'ells, tanmateix, ocupen

3.- Ja en les intervencions dels anys 1916-17, 1934-36, 1938, 1945-46 i 1947 s'havien localitzat en aquest turó materials grecs dels segles V-IV aC. Els arqueòlegs que treballaven en el jaciment posaven un interès especial a trobar l'emplaçament de la colònia de *Rhode*, i així practicaven successives cales en diferents punts del turó. La superposició d'assentaments de diverses èpoques sobre el mateix lloc esdevenia, i de fet esdevé, el principal inconvenient per a recuperar construccions intactes d'aquesta època, ja que la successiva remoció d'estructures i del sòl ha alterat progressivament les restes més antigues. En la segona campanya del Plan Nacional de Excavaciones que es va fer a la Ciutadella l'any 1947, Oliva i Palol manifestaven: "Confiamos en que la colonia griega antigua acabará por encontrarse en una zona menos difícil" (Oliva/Palol 1961-62, 145). La troballa del barri hel·lenístic va desplaçar els esforços vers aquesta zona per uns anys, fins que al 1977 es torna a fer un sondeig sobre el turó, aquest cop al peu del vessant sud, la cala 1/1977, de resultats més interessants, amb estructures d'habitació de les darreries del segle III aC i un nivell del segon quart del segle IV aC (Martín/Nieto/Nolla 1979, 316-327). En resum, tot i les troballes ceràmiques del segle V o, com a molt antigues, de la fi del segle VI, per ara no s'han localitzat restes constructives anteriors a la primera meitat del segle IV aC. Confiam que propers treballs en el jaciment aportin novetats al respecte.

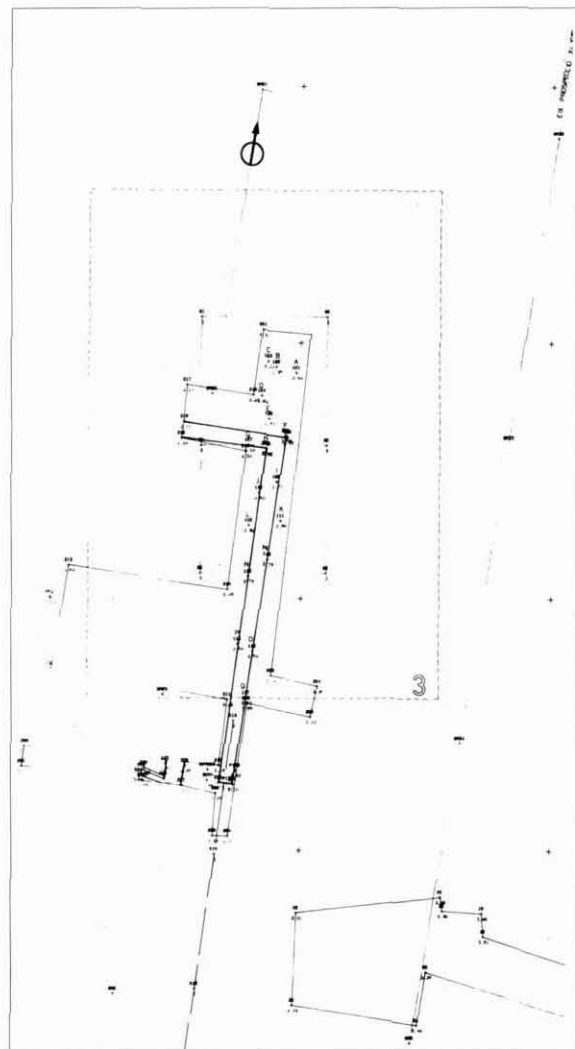
tota l'amplada del mur. El seu estat de conservació depèn de la profunditat en què es troba el subsòl natural, encara que el conjunt no supera el metre d'alçada. En conseqüència, poca cosa més podem dir de la resta de l'estructura, la qual sabem que fou desmuntada i aprofitada almenys des dels segles IV-V dC. Hi ha indicis feaents que l'ocupació del lloc en època visigòtica va recórrer a les pedres de la muralla per a construir els murs de les cases i, fins i tot, per a encabir-hi algunes tombes de la primera fase de la necròpolis del turó de Santa Maria (Puig *et alii* 1998b, en premsa). Actualment s'ha descobert la muralla en un total de prop de quaranta metres de perímetre, repartits en dos trams (Figs. 1 i 3). El primer, que va en direcció nord-sud, amb una lleugera desviació d'uns 5° al nord-oest, té una llargada de vint-i-vuit metres. A partir del seu extrem nord, la muralla gira en un angle de 90° en direcció a l'oest, cap al turó. Aquest segon tram, del qual s'han excavat uns vuit metres de llargada, és el menys conservat, ja que en aquest punt el subsòl s'eleva seguint el pla inclinat del vessant del turó i, per tant, es troba més arrassat per l'anivellament modern del pati d'armes. Tenim la certesa que el mur continua en direcció oest encara uns metres, tot i que la construcció de la muralla medieval i del seu fossat, degué destruir bona part de l'estructura. No obstant això, de la lectura dels resultats d'antics treballs en el jaciment, especialment dels realitzats en l'espai de la necròpolis paleocristiana del turó, que es troba a escassament vint-i-cinc metres a ponent, hem recuperat indicis que ens podrien confirmar l'existència de restes de la muralla prop del cim del turó. Durant la campanya de l'any 1938, en l'espai de la cala núm. 2, en l'àmbit de la necròpolis, darrera l'absis de l'església romànica de Santa Maria, es va localitzar un gran bloc de granit, col·locat directament damunt del subsòl del lloc. La interpretació que se'n va fer aleshores ens sembla suggeridora: "apare-

Figura 2. Detall del parament de grans blocs irregulars de granit local.

ció un gran bloque irregular de granito que, a la primera ojeada y por su coloración, nos indujo a creer en la presencia de un muro ciclópeo, pero al delimitarlo se comprobó que se trataba de un solo elemento" (Riuró/Cufí 1961-62, 212). En la planimetria feta per Riuró sobre aquests resultats i els posteriors de mitjan anys 40 (Oliva/Palol 1952, fig. 35), s'observa aquest gran bloc, el qual, per la seva posició, sembla quedar alineat amb el tram est-oest de la muralla descoberta. És molt probable que la pedra sigui un residu de la muralla, que pel seu volum no va arribar a desmuntar-se del seu lloc original. El plantejament fet pels arqueòlegs en aquells moments té ara una base més sòlida, més encara si tenim en compte que, associades al lloc, varen aparèixer restes de ceràmiques gregues. Pel que fa a la continuació de la muralla cap a migdia, sabem, gràcies a uns sondejos fets a inici de l'any 1997

Figura 3. Planta general de la muralla d'època hel·lenística, en el tram descobert durant la quarta i cinquena campanya arqueològica al jaciment.

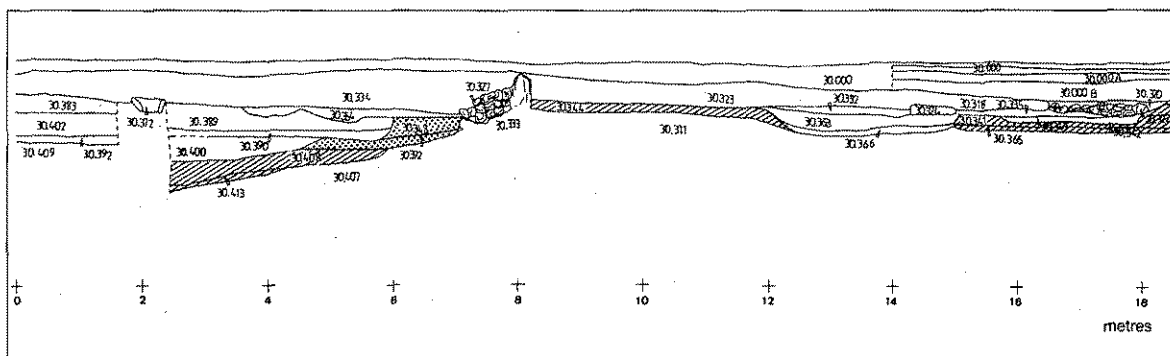

Figura 4. Secció nord-sud de la rasa 3, on s'observen els diversos nivells associats al fossats de la muralla i a l'espai intramurs.

(Puig 1997b, sp), que el tram nord-sud queda tallat de forma sobtada i no torna a reprendre's en la mateixa línia, sinó en una altra tramada més a ponent, deixant entre sí una distància d'uns tres metres, que es podrien interpretar com a espai per a una porta (Fig. 3). Sobre el traçat d'aquest nou llenç de muralla, que sembla córrer paral·lel a l'anterior, sabem que es perllonga més enllà dels límits del sondeig, tant en direcció nord com sud. Esperem que futurs treballs en el lloc ens permetin concretar l'existència d'aquesta possible porta, així com el comportament del recinte cap a migdia, prop del mar i de la desembocadura de la riera, on es trobaria l'antic port.

Com dèiem anteriorment, la muralla es fonamenta sobre el subsòl natural del lloc⁴, en el vessant de llevant del turó de Santa Maria, just en el marge on aquest subsòl queda tallat per les sorres i graves del que seria el llit de la riera que antigament travessava pel centre del pati d'armes, l'anomenat rec Fondo, en la desembocadura del qual s'ha situat el port de l'antiga colònia (Puig 1998a). Aquesta situació topogràfica, a la base del turó i al marge de la riera, ha fet que aquesta muralla s'interpretés també com a mur-dic de contenció contra les crescudes de la riera. És interessant destacar el canvi morfològic del subsòl en aquest punt, resseguit pel perímetre de la muralla, que a la vegada ens marca el límit del sòl ocupat per la colònia grega, l'anomenat turó de Santa Maria, on, segons anteriors treballs en la zona, es troben les restes més antigues.

Amb la descoberta d'aquesta muralla i la concreció del curs del rec Fondo, ens queda ben delimitat el nucli grec del turó, originalment encaixat entre dos cursos d'aigua i amb la façana sud al mar, i separat del barri

hel·lenístic per l'esmentada riera. De fet, no creiem que aquesta separació fos un obstacle important, més si tenim en compte que aquestes rieres baixaven seques la major part de l'any. El barri creixerà en el marge esquerre del rec Fondo, a l'embocadura del port antic, sobre el terraferm d'un altre turó, el de l'Escorxador, en el seu vessant sud-est. Insistim en aquest detall, ja que veiem com els pobladors grecs de la zona construeixen els seus habitatges sobre el ferm sòlid dels turons, limitant-se a aquestes àrees, mentre que posteriorment, durant l'expansió urbana d'època visigòtica, en els segles V i VI dC, s'envairan els marges de les rieres i, fins i tot, la platja, aixecant algunes cases per damunt de la sorra. Conegudes les característiques topogràfiques de la muralla, ens queden per analitzar els estrats i materials associats a aquesta, que ens serviran per precisar la seva datació.

ELS NIVELLS ASSOCIATS A LA MURALLA. MATERIALS I CRONOLOGIA

Malgrat el grau d'arrasament de la zona a causa de la continuada reocupació del lloc, ja sigui a conseqüència dels anivellaments realitzats per a disposar unes construccions posteriors, ja sigui per l'obertura de fosses d'escombraries⁵, ha estat possible identificar una sèrie d'estrats relacionats amb la muralla, més o menys alterats per aquestes intervencions. Hem pogut diferenciar dos tipus de nivells, els associats al fossat extramurs i els estrats relacionats amb el sòl de circulació intramurs. Ambdós responen a una morfologia molt diferenciada, per la qual cosa els tractarem separatament.

4.- El subsòl del turó està constituït per unes graves de matriu argilosa, segons informació proporcionada per Lluís Pallí, de la Unitat de Geodinàmica de la Facultat de Ciències de la Universitat de Girona, en base a un sondeig realitzat el 24 d'abril de 1998.

5.- En els només 250 m² de superfície excavada de la muralla s'han comptabilitzat un total de 17 forats (d'aquests, sis són forats d'arbre, de les avingudes que travessaven, en diverses direccions, la zona del pati d'armes en època moderna).

EL FOSSAT DE LA MURALLA

Extramurs del recinte, tant per la cara nord com la cara est de la muralla, el subsòl descendeix en pendent, constituint un fossat natural, no antròpic, que completaria la defensa del recinte. El comportament d'aquest subsòl, però, és relativament diferent en una i altra de les esmentades façanes de la muralla. Mentre que en la cara nord, per on no passa la riera, és la base de les mateixes graves compactades de matriu argilosa del turó, en una inclinació d'un 21 % (Fig. 4, UE 30.407), en la cara sud el tall és sobtat, i el sòl està constituït per diverses capes de sorres i graves de riera. No obstant això, els estrats dipositats per damunt d'aquests sòls estèrils, a l'exterior de la muralla, presenten les mateixes característiques morfològiques. Es tracta d'unes capes de sorres humides, poc compactades, més aviat soltes, amb presència constant d'abundants carbonets, que n'és la característica més destacable, i una elevada concentració de material ceràmic (Fig. 4, UE 30.408, 30.413).

Entre aquest conjunt s'han analitzat un total de set unitats estratigràfiques, separades simplement per qüestions de registre arqueològic, malgrat constituir un bloc uniforme. El volum de materials ceràmics estudiats ascedeix a uns 2.000 fragments, dels quals n'hem fet una selecció dels més representatius (Figs. 5 a 15). D'aquest conjunt cal separar uns 200 fragments corresponents als materials recuperats en uns nivells, també situats extramurs, a l'extrem de ponent del sondeig, just on la muralla pren la direcció cap el turó (Figs. 16 i 17). Aquestes terres es diferencien pel fet d'estar constituïdes per unes argiles, compactades, molt properes al tipus de sòl natural. No obstant això, no es dona cap diferenciació cronològica entre ambdós grups, per la qual cosa els tractarem conjuntament.

Pel que fa a la vaixel·la de taula, hem de destacar, en primer lloc, el gran volum de ceràmica de vernís negre procedent del taller de Roses, la qual es presenta en uns percentatges que oscil·len entre un 7,58 % i un 10,98 %, del total ceràmic, amb uns cinquanta individus. Les formes majoritàriament presents són les Lamboglia 24, 25, 26 i 27 (Fig. 5), especialment en pastes del tipus 1, encara que també hi ha exemplars de les formes Lamb. 43 (Fig. 7.15), Lamb. 23/Morel F 1124, Lamb. 28, Lamb. 40 i Morel F 5335 i F 4753 i (Fig. 8.1-6). En altres tipus de pastes, molt minoritàries, tenim les formes Lamb. 23, Lamb. 26 i Morel F 3521, en el tipus 2 (Fig. 8.7-8 i Fig. 17.6), i la forma

Lamb. 24, en el tipus de pasta 3 (Fig. 8.9). És interessant destacar el volum variat de rosetes que s'han localitzat en el fons de les bases, contra la menor representació de les palmetes, més típiques del taller de les pàteres de les tres palmetes radials; de tretze exemplars recuperats, només tres són palmetes, i encara un d'ells en combinació amb una roseta central (Fig. 6). Al marge d'aquest important volum de materials del taller de Roses, només coneixem tres exemplars del taller de Nikia-Iôn (Fig. 7.10-12) i dos fragments de vores del taller de les petites estampilles, de la foma Lamb 27 (Fig. 7.13-14).

En relació al vernissos, volem destacar un conjunt de productes, presents de forma relativament important, en un percentatge aproximat d'un 10 %, que es diferencien entre el volum total del taller de Roses. Es tracta d'unes peces totalment vernissades en color marró-ataronjat, uniforme, espès, molt més ben conservat que el negre⁶. Ens apareix normalment sobre recipients més aviat petits, de poc diàmetre. Tal és el cas de la forma Lamb. 25B, de 100 mm de diàmetre de vora (Fig. 5.9) i la Lamb. 28, base de 81 mm (Fig. 7.7), a més d'altres quatre bases amb diàmetres que oscilen entre 43 i 77 mm (Fig. 6.3 i Fig. 7.1, 4, 5). El color d'aquesta engalba és resultat d'una oxidació en la cuita, que no sabem si és fortuïta o intencionada; en el darrer dels casos ens indicaria que estem davant d'una producció diferenciada.

Pel que fa al material amfòric, el més altament representat són les àmfores ibèriques, en percentatges d'un 22,95 % a un 17,59 %, de total ceràmic. La majoria de llavis, cinc dels set dibuixats (d'un total d'onze individus), corresponen a vores relativament aixecades, destacades, encara que poc altes, excepte en dos casos en què les vores són pràcticament planes, tret propi de l'evolució de la forma cap a mitjan o darrer quart del segle III aC⁷ (Fig. 9). A continuació les segueixen, en quantitat, les àmfores púnicoebussitanes, al voltant d'un 6 % del total, amb una representació majoritària de la forma PE 16/Ramon T-8.1.3.1, amb cinc individus (Fig. 10.1-5). Similar és la representació de les àmfores púniques centromediterrànies, tot i que el volum informem descendeix fins a un 1 %, amb una forma més abundant, la Mañá D 1a/Ramon T-5.2.3.1 (Fig. 10.7-8), una vora de la Ramon T-5.2.3.2 (Fig. 10.10), ambdues produïdes de forma massiva en la zona central del nord d'Àfrica, a l'àrea de Tunísia, durant l'últim quart del segle III aC (Ramon 1995, 290), i una Ramon T-4.2.1.5 (Fig. 10.6).

6.- Cal dir que els vernissos negres de la majoria de les peces han aparegut en molt mal estat, molt desfets, i en alguns casos pràcticament desapareguts, especialment en els vasos del tipus de pasta 2, on quasi s'intuïen a partir de petits puntets. Probablement aquest fet es deu al tipus de sòl on es trobaven enterrades, molt humit i amb entrada d'aigua de mar.

7.- Dades proporcionades per Susanna Manzano, autora d'un treball de síntesi tipològica de les àmfores ibèriques, en elaboració.

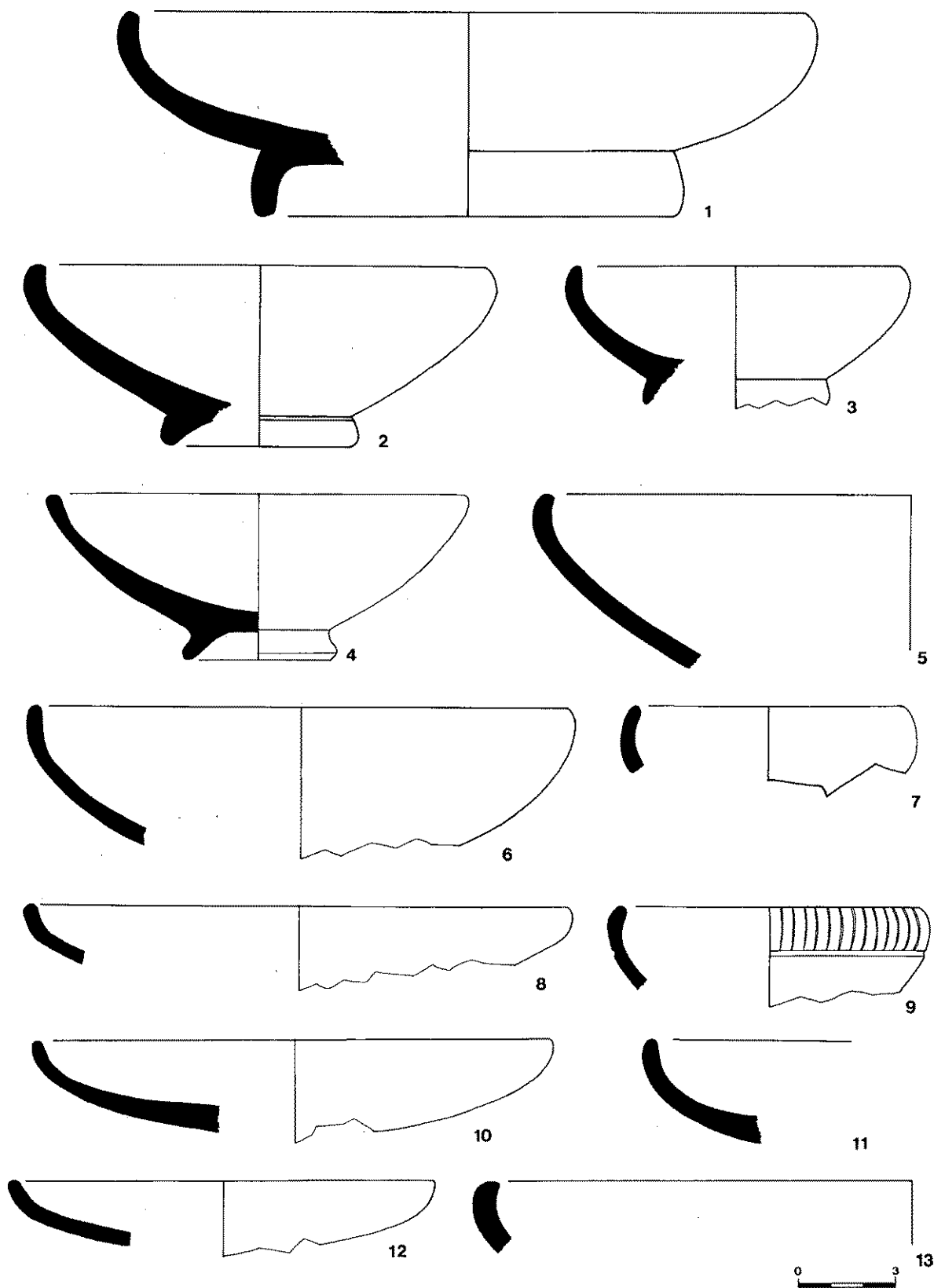

Figura 5. Vores de vernís negre del taller de Roses, amb pasta del tipus 1.

1. Morel F 2771 g 1, 2. Morel F 2764 a 1, 3. Lamb. 24, 4. Morel F 2914 a 1, 5 i 13. Lamb 26, 6, 8, 10 i 12. Lamb 27, 7. Lamb 24, 9. Lamb 25B/Morel F 2544.

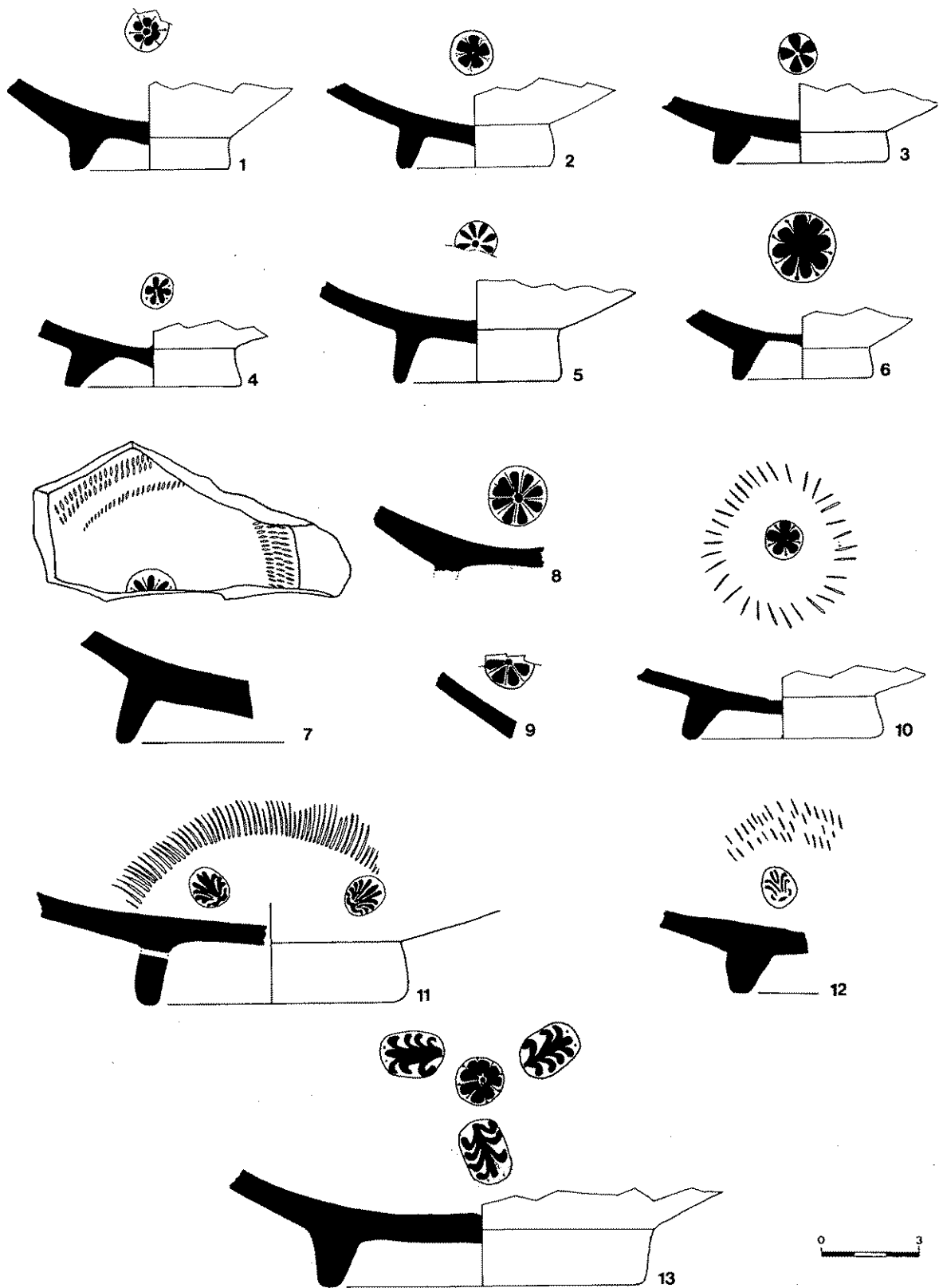
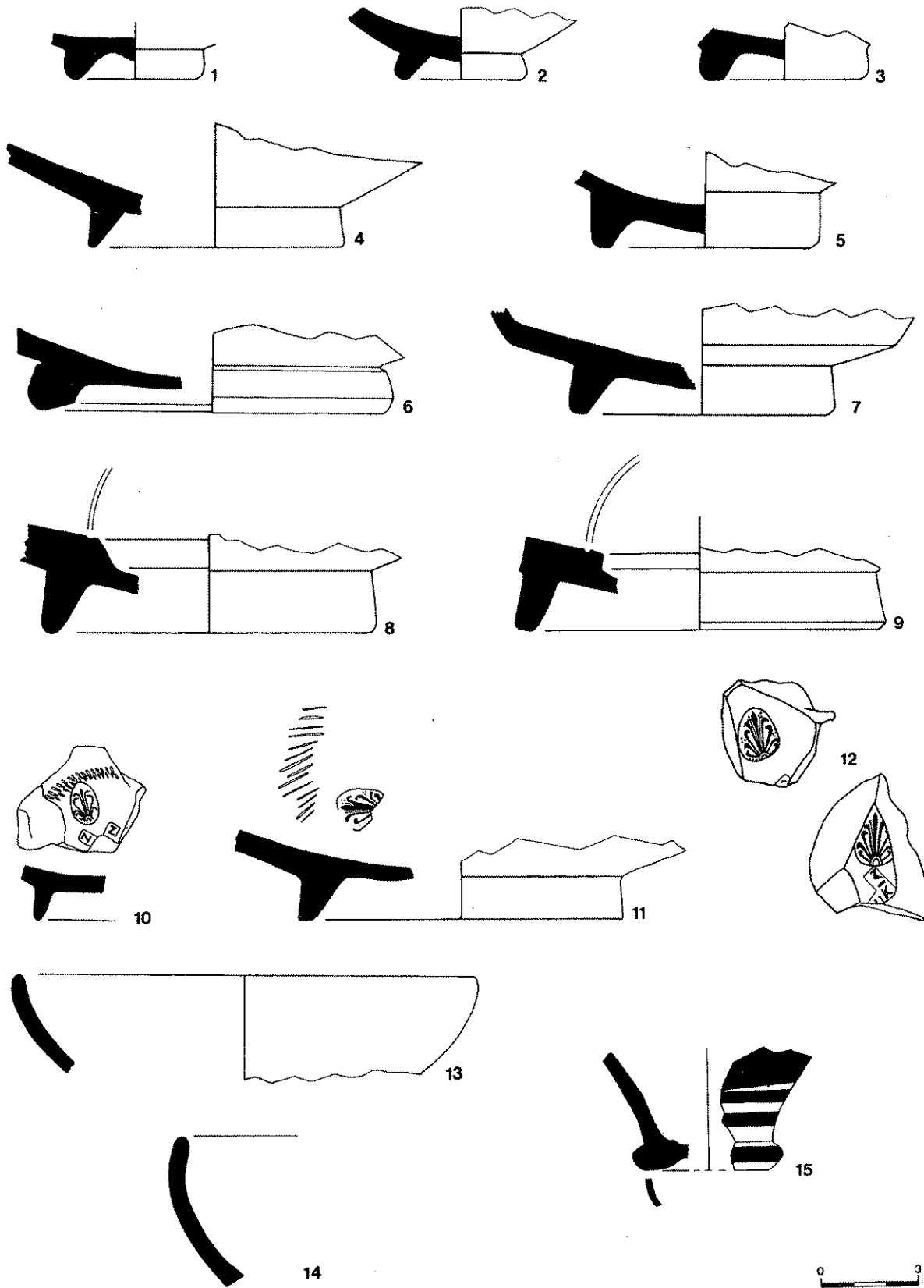

Figura 6. Bases del vernís negre del taller de Roses, amb pasta del tipus 1.
1. Roseta núm. 31, 2. Roseta núm. 33, 8. Roseta núm. 28, 10. Roseta núm. 30, 13. Palmeta núm. 5. La resta no identificades.

146

Figura 7. Bases diverses de vernís negre del taller de Roses amb pasta del tipus 1. (1-9, 15). Taller Nikta-lôn (10-12). Taller de les petites estampilles (13-14).

Pel que fa a les àmfors grecoitàliques, s'han recuperat un total de tres individus, amb un volum informe entre el 2,74 % i 3,59 %, (Fig. 11.1-3), tots ells equivalents, segons els graus d'inclinació de la vora -entre 47° i 54°- al grup 3 d'Asensio, el qual es correspon amb els tipus C i D de Liding-Will, cronològicament situats entre el darrer quart del segle III aC i mitjan segle II aC (Asensio 1996, 57-63). El tipus d'àmfora menys representada és la massaliota, amb només dos individus i un volum informe entre l'1,79 % i el 3,17 % del total ceràmic, amb una forma identificada, l'A-MAS bd 8 (Fig. 11.4), d'un ventall cronològic entre el 350 i el 150 aC (Lattara 1993, 63)⁸.

Entre la vaixela comuna trobem un conjunt interessant de ceràmiques grises de la costa catalana (Fig. 12.1-10) i ceràmiques ibèriques (Fig. 12.11-16 i Fig. 13.1-3), amb un total de 10 i 8 individus respectivament, entre els quals són presents els bicònics i, especialment, uns grans recipients amb la vora en secció de "coll de cigne", probablement olles, amb quatre individus. Cal destacar la base de la Fig. 13.3, producció ibèrica que està imitant una base de pàtera típica del taller de Roses. És destacable també la presència de ceràmica comuna ebussitana (Fig. 13.6-11), com a material d'importació, entre la qual s'ha identificat, entre altres, un morter (Fig. 13.11) i una vora d'una gerra de la forma Eb. 69, idèntica a les que es produeixen en el taller FE-13, el qual va funcionar en el darrer quart del segle III aC, 225/210 aC (Ramon 1997, 89, fig. 23). També és important la presència de ceràmica comuna cartaginesa, conjunt en què hauríem d'incloure l'anomenada ceràmica grega de cuina o de tradició hel·lenística, probablement produïda a la mateixa àrea púnica, amb la típica forma del *lopas* (Fig. 14.1-5), a més d'una vora de forma idèntica a la gerra ebussitana Eb. 77 (Fig. 14.7, Ramon 1997, fig. 18.122) i una base d'un bol d'una forma també ebussitana FE-13/279 (Fig. 14.11, Ramon 1997, fig. 49.281). Molt minoritàries són les comunes massaliotes, amb un únic gran recipient, un gibrell de grans dimensions, de 58 cm de diàmetre (Fig. 13.4), i les comunes itàliques, amb la base d'un morter (Fig. 13.5).

Entre la ceràmica comuna de producció indígena disposem d'una gamma variada de recipients (Fig. 15 i Fig. 17.1-3), des d'olles, cassoles, imitacions de *lopas* (Fig. 15.11 i Fig. 17.2), morters i ungüentaris, majoritàriament en pastes depurades i oxidades. La ceràmica anomenada grollera reduïda és escassa, amb un únic individu a mà (Fig. 15.12).

ELS NIVELLS INTRAMURS

En l'espai interior del recinte la morfologia dels estrats associats a la muralla és molt diferent dels que s'han excavat en el seu exterior. Es tracta d'unes terres compactades, argiloses, de color ocre, que també tenen per tret distintiu la presència de carbonets en la superfície (Fig. 4, UE 30.344, 30.341 i 30.365). A diferència del conjunt d'unitats estudiades en l'apartat anterior, aquí el material ceràmic exhumat és molt reduït; davant dels 2.000 fragments recuperats en el fossat, només disposem d'uns 150 fragments, amb escasses formes (Fig. 16.1, 3-6 i Fig. 17.7).

L'estudi del material s'ha fet a partir, només, de les àmfors ibèriques, grecoitàliques i púniques. La ceràmica de vernís negre es redueix al percentatge de 3,31 % del total del volum ceràmic, amb un únic individu consistent en un fragment de base de la forma Lamboglia 23. El mateix passa amb la resta de la vaixela comuna, amb un únic fragment d'una vora de grisa de la costa catalana, que representa un 0,66 % del volum total. Són totalment absents les ceràmiques comunes ibèriques, ebussitanes, púniques i massaliotes que trobàvem en els nivells extramurs. Volem ressaltar la troballa d'una llàntia sencera, no vernissada, amb una pasta de color gris, amb partícules fines blanques i de mica, i alguns grans de quars, que cal considerar una producció probablement indígena (Fig. 17.7).

Les àmfors majoritàriament representades són les ibèriques, amb un total de tres individus i un volum d'un 39,73 % del total ceràmic. Les formes presents es corresponen amb el tipus de llavi més marcat, girat a la vertical (Fig. 16.4,5), propi de l'inici fins a mitjan segle III aC, tal com s'han datat en el jaciment de Sant Martí d'Empúries⁹. Pel que fa a les àmfors grecoitàliques, disposem d'un volum total d'un 2,64 % i un únic individu, un coll amb una vora de 46° d'inclinació (Fig. 16.1), corresponent al grup 3 d'Asensio (Asensio 1996, 57-63), la mateixa forma que els dos fragments de vora que s'han recuperat entre l'argila que lliga les pedres de la muralla (Fig. 16.2, 3). Un percentatge similar es dona en àmfora punicoebussitana, a més d'una vora d'àmfora púnica centromediterrànea (Fig. 16.6). Finalment ens queden per veure les àmfors massaliotes, en les quals el percentatge s'ha elevat fins a un 3,97 %, encara que només disposem d'un individu identificat a partir d'un fragment de nansa.

8.- Segons Aurora Martín, aquest tipus apareix en gran quantitat a Roses durant la primera meitat del segle III aC, essent el 10,50% de les àmfors del lloc. Aquesta diferència dels percentatges respecte als estudiants són el reflex de la reducció en la presència d'àmfors massaliotes al NE de Catalunya que es produeix a partir de la segona meitat del segle III aC.

9.- Dades facilitades per Susanna Manzano, que ha estudiat el material amfòric ibèric de l'excavació.

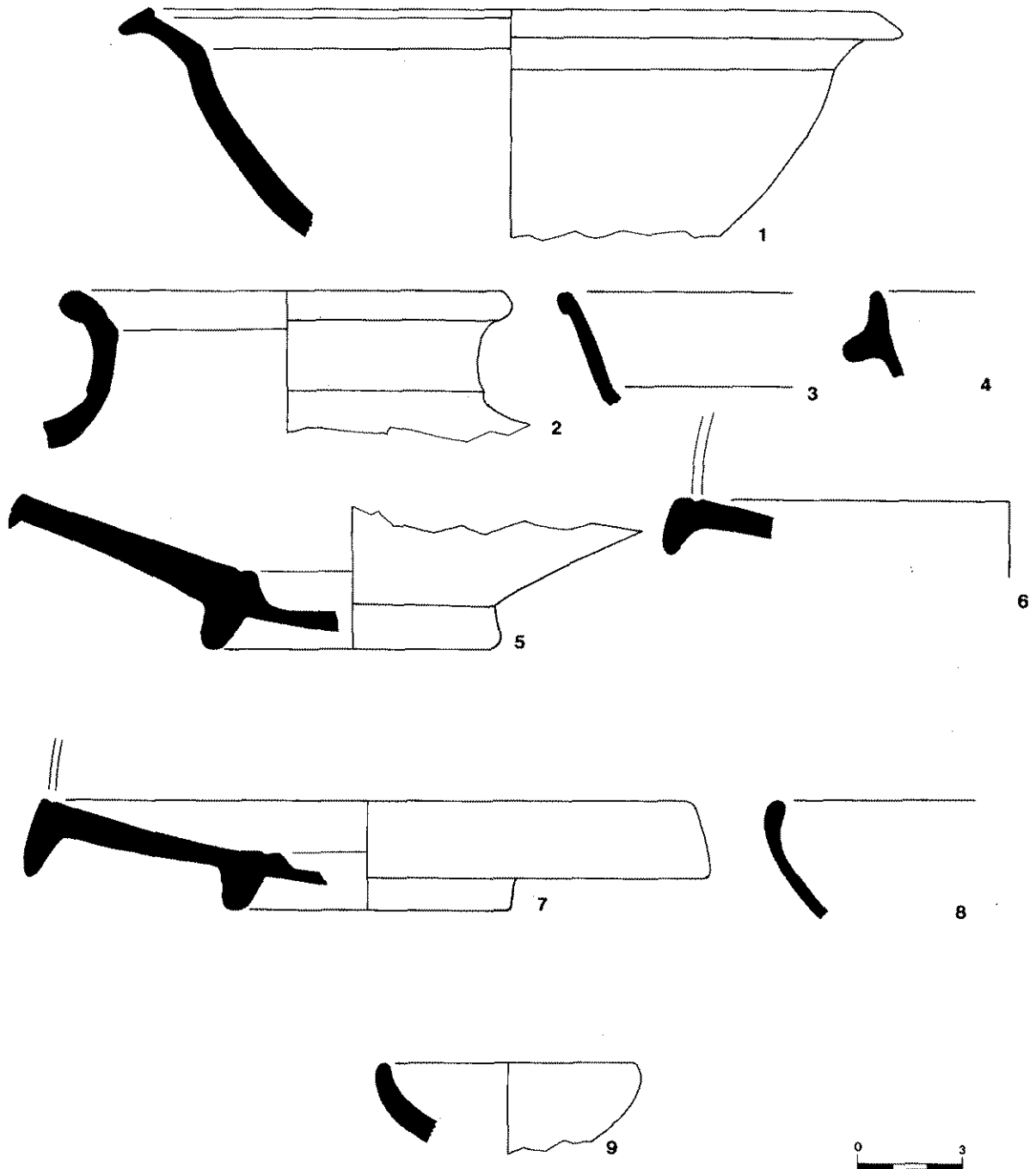

Figura 8. Vores diverses de vernís negre del taller de Roses amb pasta del tipus 1, 2 i 3.

Pasta del tipus 1: 1. Morel F 4753, 2. Morel F 5335, 3. Lamb 28, 4. Lamb 40/Morel F 3521, 5 i 6. Lamb 23/Morel F 1121. Pasta del tipus 2: 7. Lamb 23, 8. Lamb 26. Pasta del tipus 3: 9. Lamb. 24.

EL MATERIAL RESIDUAL EN NIVELLS POSTERIORS

Per damunt dels estrats associats a la muralla no es documenta cap ocupació fins que el lloc s'utilitza com a àrea funerària a partir dels segles IV-V dC. Aquest cementiri, publicat amb el nom de necròpolis de turó de Santa Maria (Puig *et alii* 1998b, en premsa), se situa pel damunt del sòl antròpic antic, col·locant, fins i tot,

algunes tombes entre els blocs de la muralla. Aquesta i altres intervencions posteriors, com ara una sèrie d'estrats d'anivellament del terreny per a construir-hi al damunt (Fig. 4, UE 30.392 i 30.348, a la secció), afecten les restes anteriors, de manera que és freqüent que apareguin entre els materials ceràmics exhumats elevats percentatges de ceràmiques pròpies de contextos hel·lenístics. En els casos més rellevants s'arriba

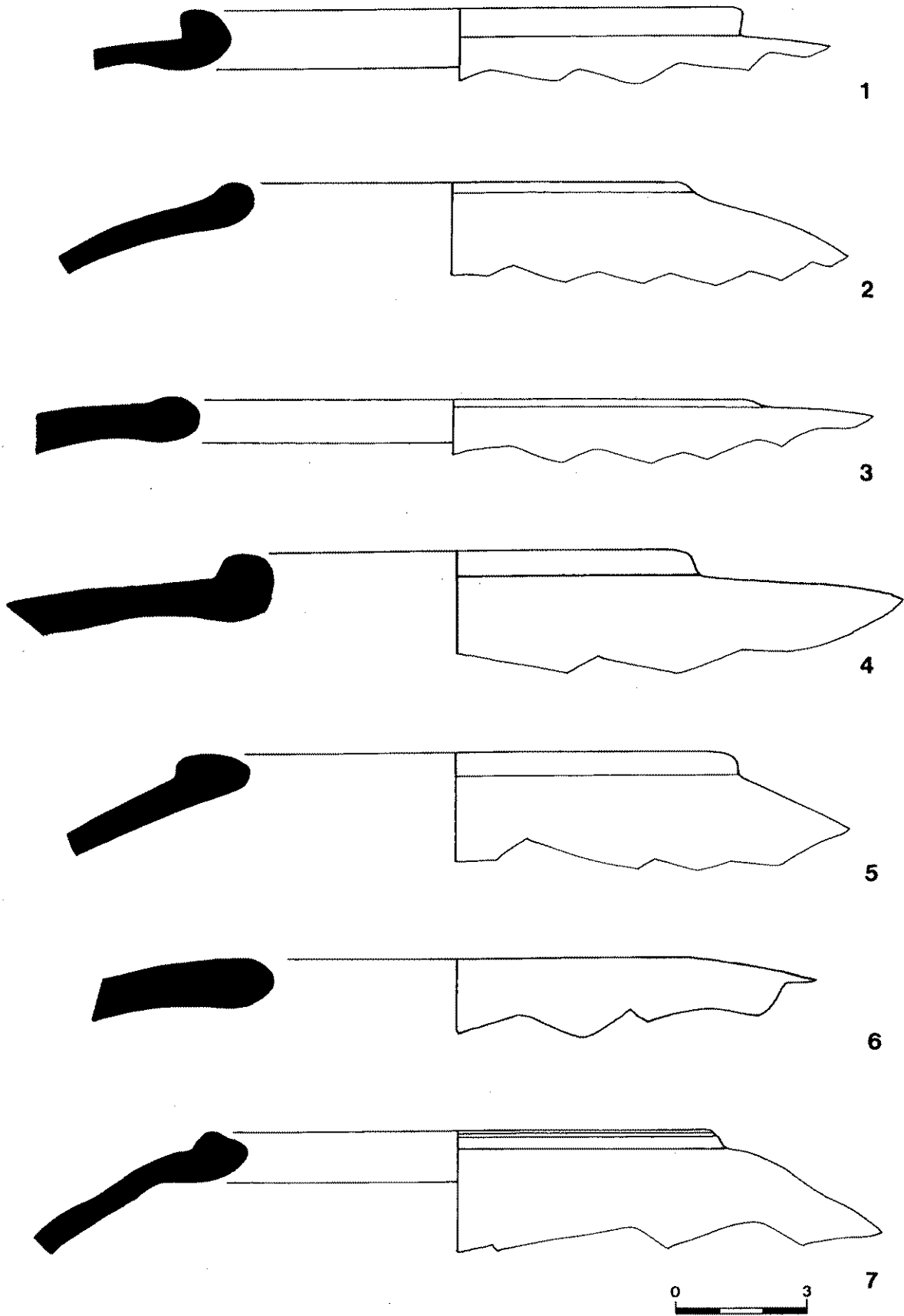
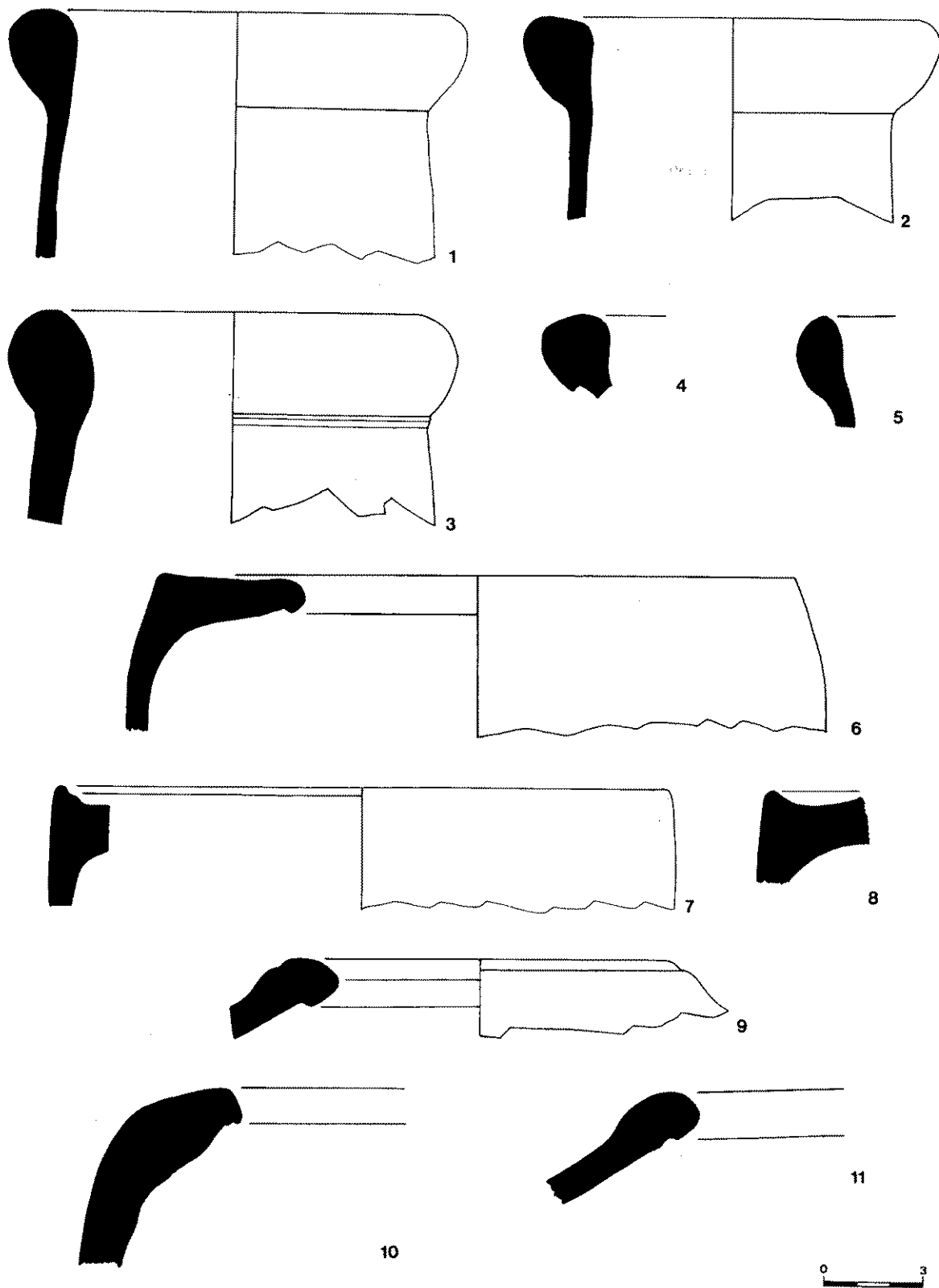

Figura 9. Àmfores ibèriques.

150

Figura 10. Àmfores púniques: púnicoebussitanes (1-5), centromediterrànnees (6-11).

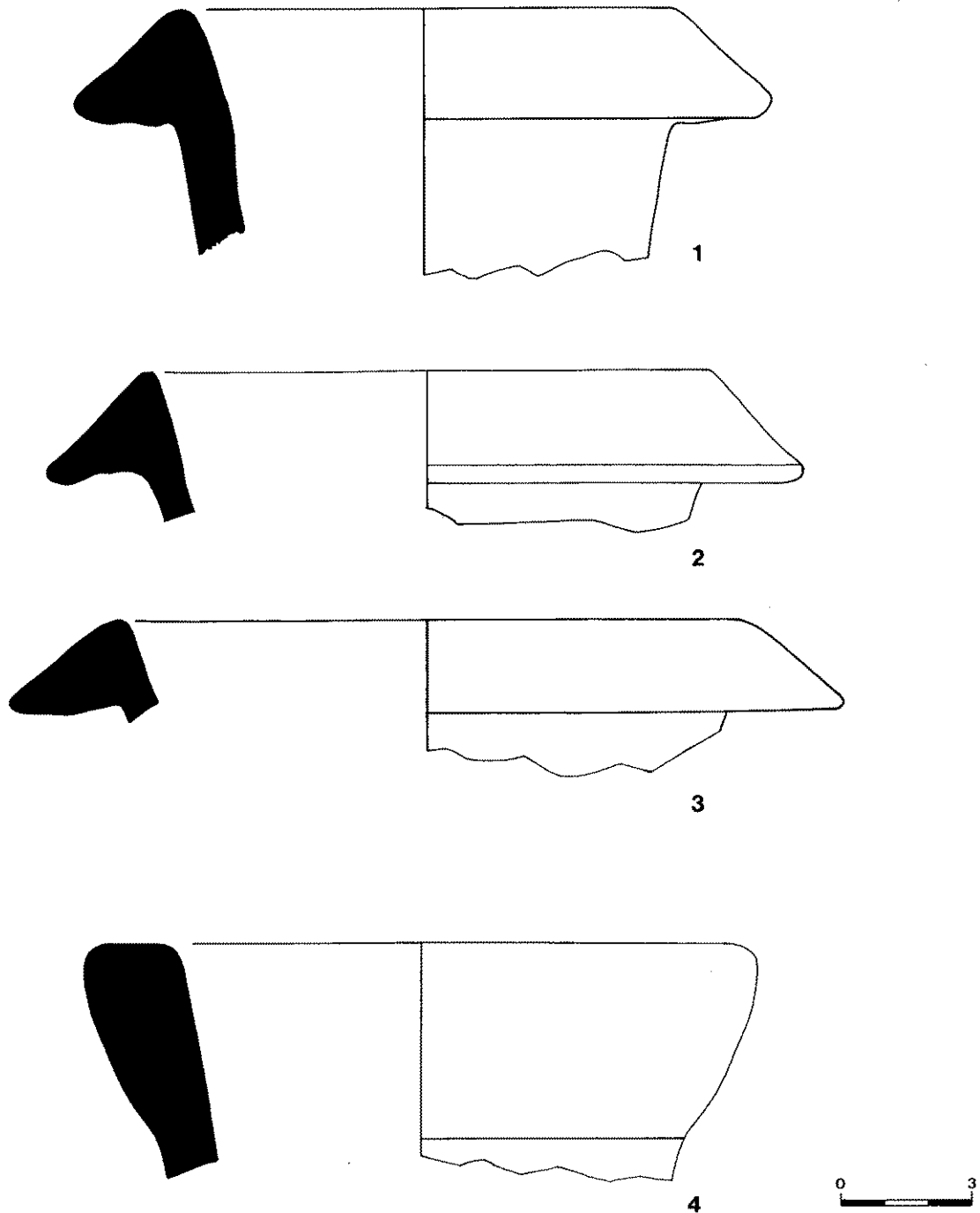

Figura 11. Àmfores grecoitàliques (1-3). Àmfora massaliota (4).

d'un 31,09 % fins a un màxim d'un 90 %, especialment en els estrats d'anivellament esmentats, en què la ceràmica que dóna cronologia és la TS Africana D de les formes Hayes 59, 67, 91, 92, 93 A i 99. Els percentatges són sensiblement menors, encara que destacables, en els reompliments de determinats forats d'escombrera, entre un 11,3 % i un 16,56 %.

Del volum d'unitats analitzades, presentem únicament el material ceràmic de vernís negre. Cal tenir en compte que, al marge dels nivells pròpiament hel·lenís-

tics, analitzats anteriorment, s'han recuperat un total aproximat de 60 individus d'aquest tipus ceràmic, fora de context, com a material residual, només en el decurs de la cinquena campanya. D'entre aquests hem fet una selecció dels més representatius, apareguts en aquells estrats que es dipositen immediatament per sobre dels hel·lenístics i en el fons de alguns forats d'escombrera (Figs. 18-20). El material predominant segueix essent el produït en el taller de les tres palmetes radials de Roses, mentre que la presència de vernissos negres

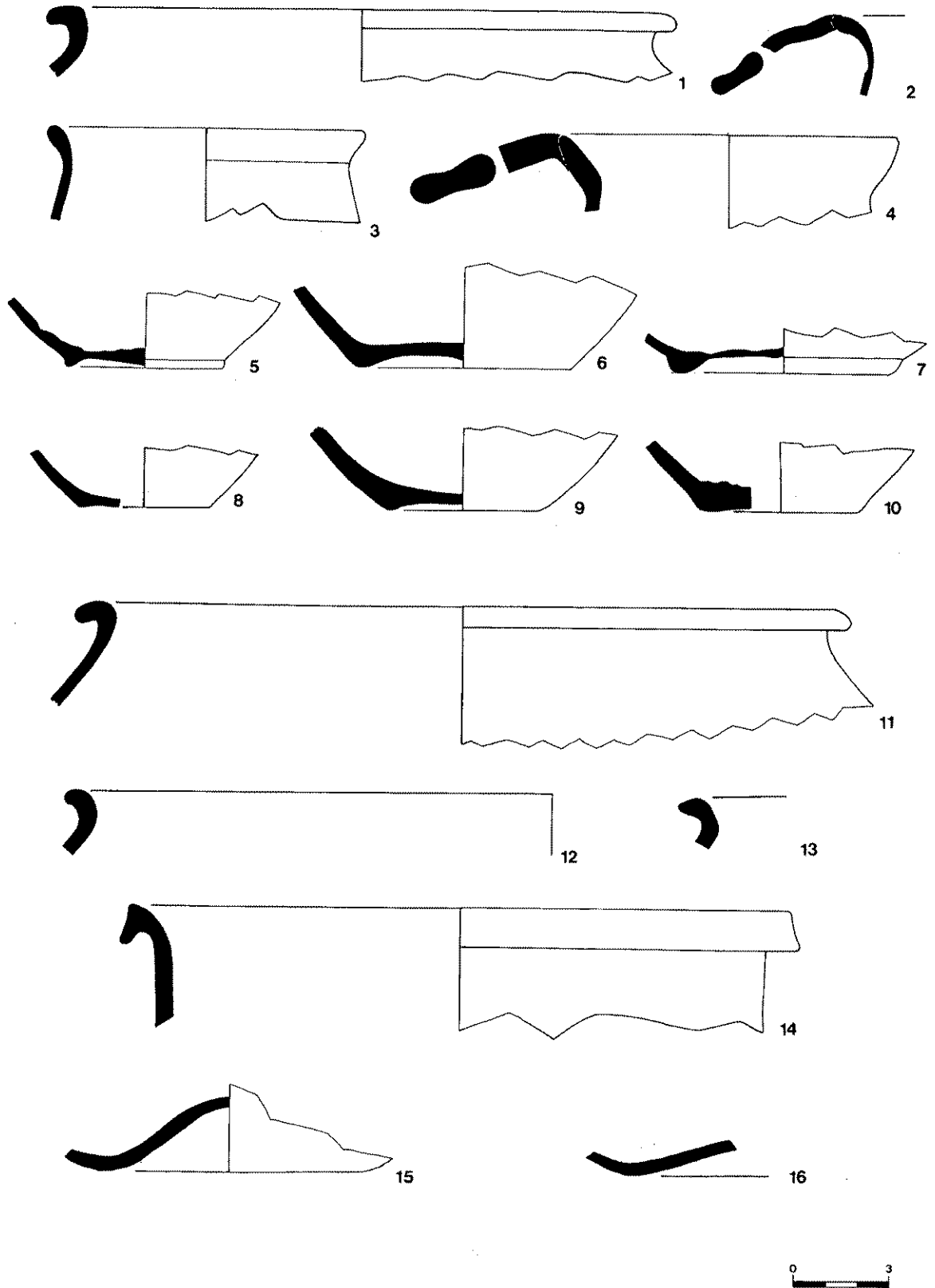

Figura 12. Ceràmica comuna grisa de la costa catalana (1-10). Ceràmica comuna ibèrica a torn (11-16).

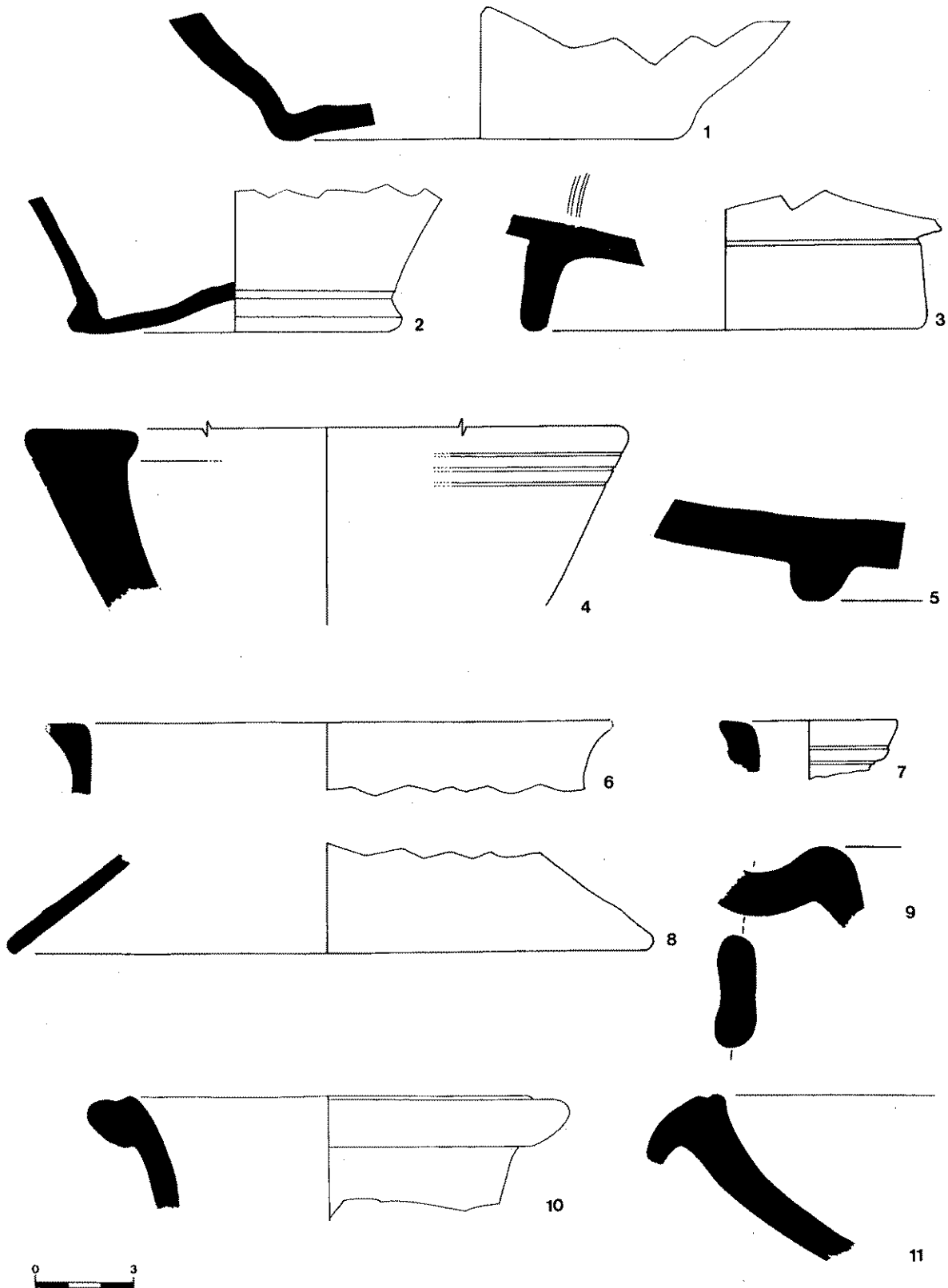
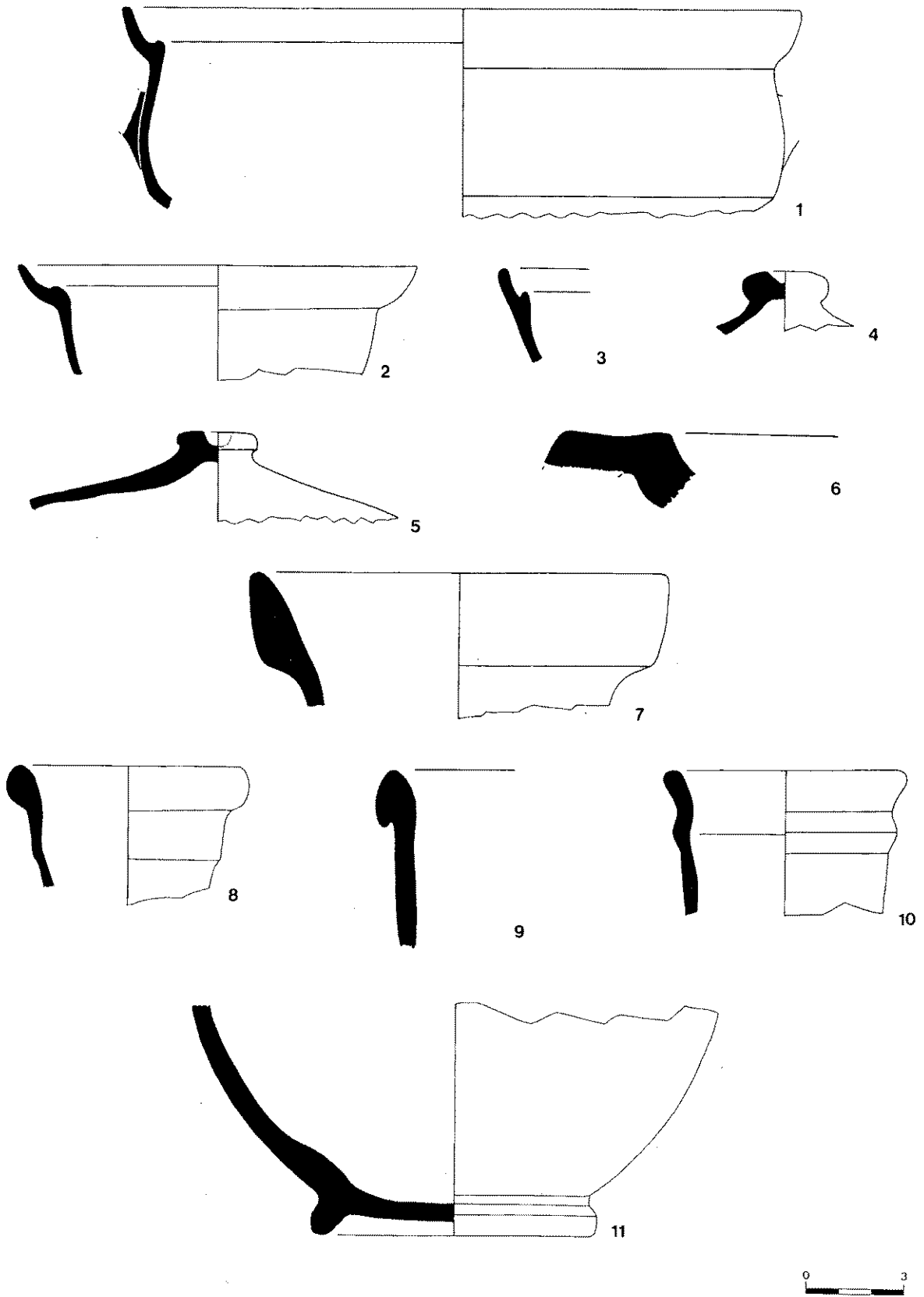

Figura 13: Ceràmica comuna ibèrica a torn (1-3). Comuna massaliota (4). Comuna itàlica (5). Comuna ebussitana (6-11).

154

Figura 14. Lopas de tradició hel·lenística (1-5). Ceràmica comuna cartaginesa (6-11).

del taller de Nikia-Ión, taller de les petites estampilles o vernissos àtics, és molt menor. Entre els fragments recuperats del taller de Roses el tipus de pasta predominant és la 1, mentre que només coneixem tres exemplars en pasta del tipus 3 (Fig. 20.6-8) i un en pasta 2 (Fig. 20.9). Entre les formes recuperades abunden les Lamboglia 26, 27 i 23/Morel F 1121 i 1125, junt amb formes Lamb. 24, Lamb. 25B/Morel F 2544, Lamb. 28/Morel F 2654, Lamb 40/Morel F 3521 i Lamb. 45. Entre les bases decorades amb rosetes o palmetes, hem de dir que, a diferència dels estrats associats a la muralla, l'equilibri entre un i altre motiu és més gran, amb cinc i sis exemplars respectivament, a més d'una base amb el motiu de la fulla. La gran diversitat de dissenys, tant en palmetes com en rosetes, i el fet d'utilitzar invariablement un o altre punxó, ha estat interpretat per E. Sanmartí com a tret característic d'una producció no estandaritzada, d'un taller que encara treballava amb una mentalitat artesanal (Sanmartí 1978b, 27).

Pel que fa als vernissos, presenten les mateixes característiques que les comentades en els estrats associats a la muralla, també amb un conjunt de peces de vernís marró. Aquí la varietat de formes és més gran, amb dues Lamb. 23 d'un diàmetre entorn als 200 mm. (Fig. 19.7, Fig. 21. 7), una Lamb. 27 de 135 mm de diàmetre de vora (Fig. 19.4), una Lamb. 28 de 92 mm de diàmetre de vora (Fig. 19.10), i dues bases de 51 i 58 mm. (Fig. 18.2, Fig. 20.3). Com passava en els estrats pròpiament hel·lenístics, aquestes peces són relativament petites; fins i tot els plats de peix, les Lamb. 23, es troben entre els exemplars de diàmetre menor dins del conjunt de peces de la mateixa forma que s'han recuperat. En els estrats representats en les figures 18, 19 i 20, malgrat que no estan dibuixats, també són presents altres materials que acompanyen els vernissos negres, com ara les àmfores ibèriques de boca plana, de forma majoritària, amb divuit individus, les grecoitàliques amb onze, les púniques centromediterrànies amb sis, les massaliotes amb quatre i, finalment, les punicoebusitanes amb tres, a més de les ceràmiques comunes ibèriques, grises de la costa catalana i púniques.

LA MURALLA DEL CASTELLUM DE RHODE: CRONOLOGIA I CONCLUSIONS

La troballa de la muralla que delimitaria i defensaria el poblat del turó de Santa Maria, a llevant, just a tocar la riera que envoltava el turó per aquest costat, ens va portar immediatament a la memòria el text de Tit Livi, quan fa referència a l'empresa de l'exèrcit romà comandat per Cató, l'any 195 aC, en lluita contra el destacament d'hispanos que s'havia fet fort en el *castellum* de *Rhode*, revoltat davant la nova situació imposada des de la participació romana a la zona durant la fi de la Segona Guerra Púnica. Si recordem el text: "...des

d'allí (des del port del Pirineu) anaren cap a Roses i expulsaren el destacament d'hispanos que ocupava el castell. Des de Roses un vent favorable els portà a Empúries. Allí desembarcà tota la tropa, menys els soldats de marina" (Tit Livi 34, 8, 4). El terme de *castellum* emprat per Livi ja havia portat a considerar el nucli de Roses d'aquesta època, en el tombant del segle II aC, com un lloc enturonat, encastellat, ben defensat. No obstant això, no serà fins la troballa d'aquest tram emmurallat que tindrem el primer signe palpable d'una veritable fortificació protegint la població.

Tot i que les fonts ens podrien referir la datació del recinte emmurallat en els primers anys del segle II aC, en un marc històric determinat, un cop encetada la influència efectiva del poder romà sobre la zona i la nova imposició tributària discriminatòria que va provocar l'alçament de nombroses revoltes indígenes, creiem que la fortificació no s'ha de veure en relació a aquests fets, sinó que es tracta d'una obra anterior. És cert que la ciutat grega de Roses no va rebre el mateix tracte de favor que els nouvinguts donaren a la ciutat aliada d'Empúries, i que la nova situació no la beneficià en cap moment, però no creiem que *Rhode* basteixi la seva muralla davant aquests fets. La fortificació té més sentit en el context de la lluita contra la presència cartaginesa a la zona, en el darrer quart del segle III aC, durant la Segona Guerra Púnica, en la qual intervé decididament l'exèrcit romà en resposta a un poble amenaçat comercialment. El nostre territori esdevindrà escenari de guerres, i és en aquest període d'inestabilitat quan pren cos la necessitat de protegir i defensar els poblats de la zona. Les darreres excavacions a Empúries, en el sector meridional de la ciutat grega, varen posar al descobert l'existència d'un parapet o *proteichisma* entre dues de les torres de la muralla grega del segle IV aC, construït com a reforç d'aquestes antigues defenses, datat precisament en el darrer quart del segle III aC i interpretat en relació a l'amenaça púnica que en aquests moments afectava la Península (Sanmartí *et alii* 1992, 33). Segurament la muralla de Roses és també una obra defensiva del mateix moment, tal com ens situa cronològicament el volum de material ceràmic estudiat.

Entre les produccions ceràmiques analitzades cal destacar, en primer terme, els vernissos negres del taller de les pàteres de les tres palmetes radials de Roses, datats per E. Sanmartí des de principi fins al tercer quart del segle III aC. Presentats anteriorment, hi ha certs detalls en tot aquest conjunt ceràmic que s'aparten relativament de les característiques de la producció presentades pel mateix autor en un antic article de síntesi (Sanmartí 1978b, 21-36), fet que podria considerar-se, probablement, com a tret distintiu dels darrers anys de la producció, si hom pren per referència cronològica la que ens proporciona la resta de material ceràmic recuperat en els estrats associats a la muralla. Entre les formes presents a Roses, segueixen desta-

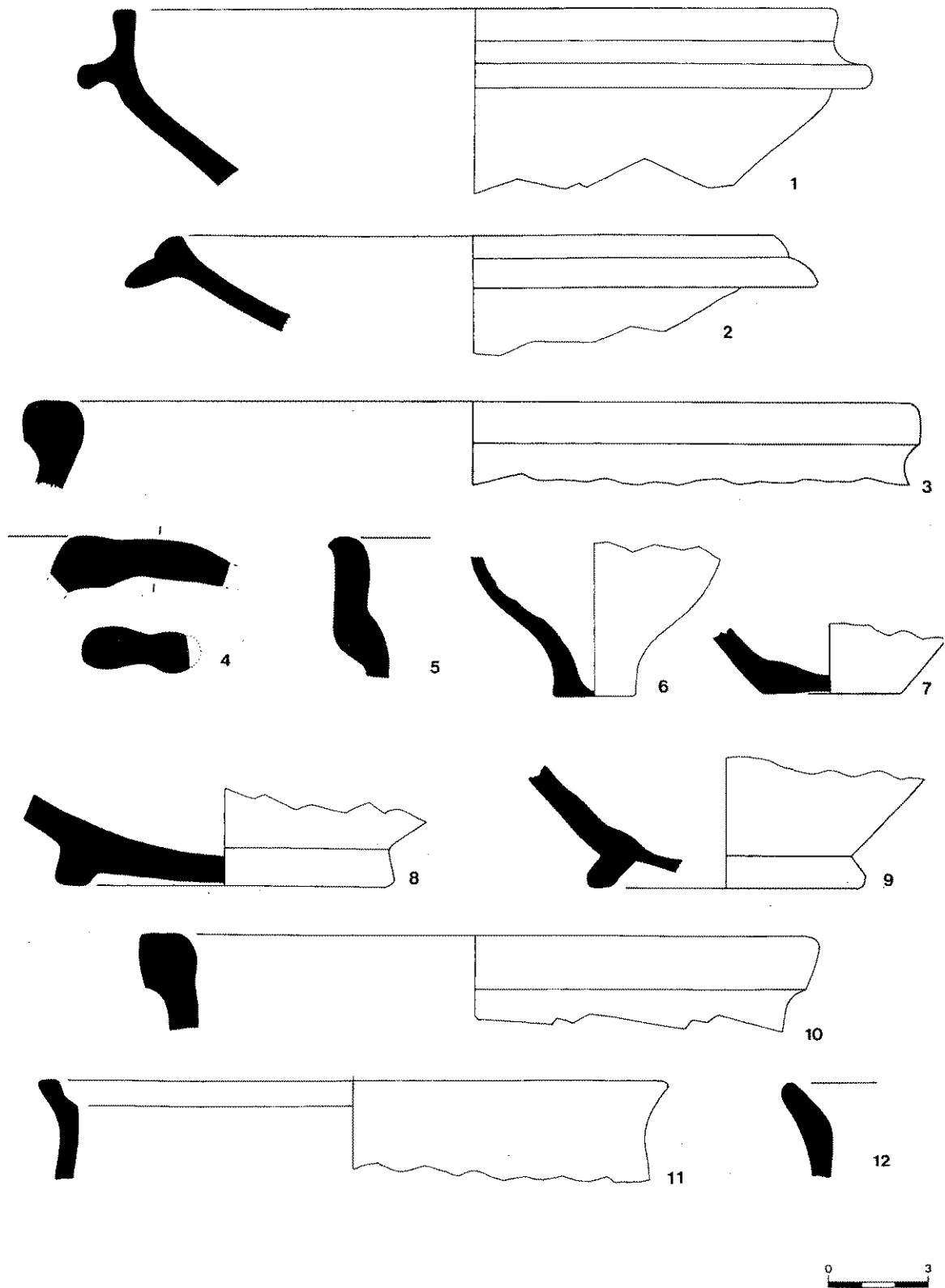

Figura 15. Ceràmica comuna oxidada de producció indeterminada local (1-11). Ceràmica a mà reduïda (12).

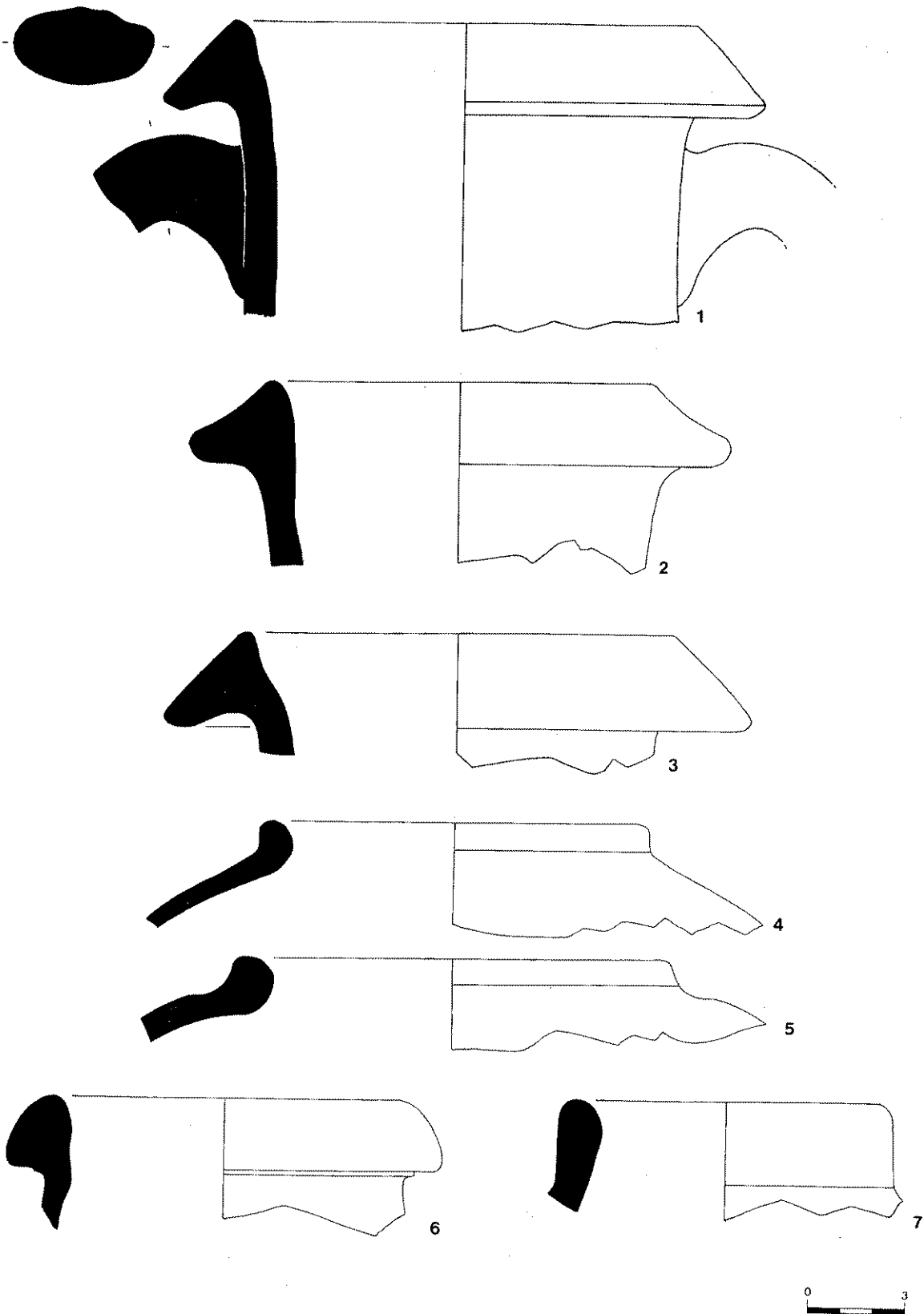

Figura 16. Àmfores grecoitàliques (1-2), ibèriques (4-5) i púniques (6-7), dels nivells del subsòl argilós.

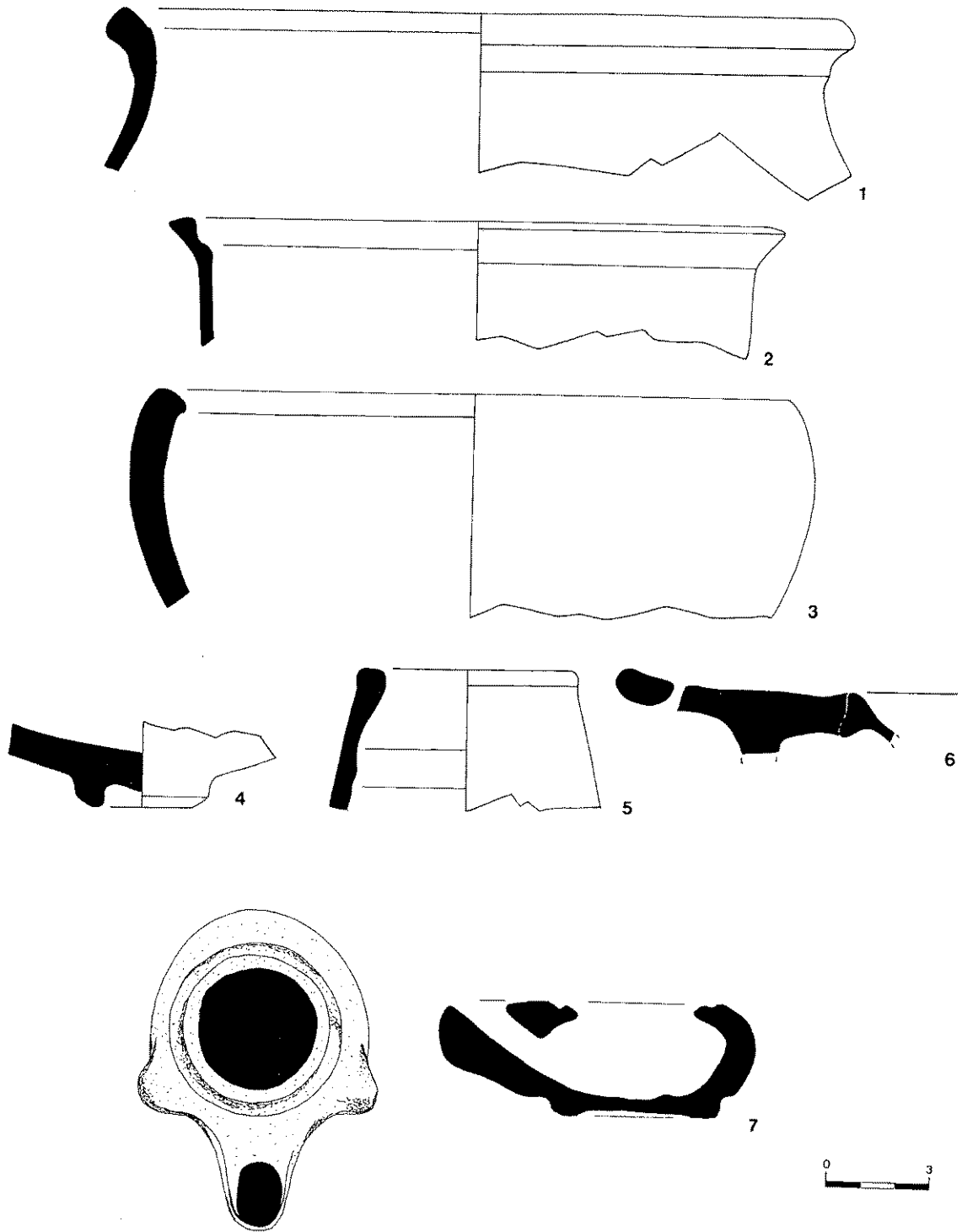

Figura 17. Ceràmiques comunes diverses (1-3), ebussitana (4), cartaginesa (5), vernís negre de Roses (6) i llàntia comuna (7), dels nivells del subsòl argilós.

cant sobre la resta les pàteres de la forma Lamboglia 26 i els bols de la Lamb. 27, junt amb els plats de la Lamb. 23, força abundants, i els petits bols de les formes Lamb. 24, 25 i 28, les cràteres de la Lamb. 40 i el pyxis de la Lamb. 45. Són totalment absents altres formes corrents a Roses com les Lamb. 31, 36, 42, 43 i 49. La majoria d'aquests recipients es troben fets amb pastes del tipus 1, essent molt minoritàries les peces fabricades en pastes del tipus 2 i 3, les quals no es presenten exclusives per a cap forma, amb exemplars de la Lamb. 23 i 26, en ambdós tipus, i la Lamb. 24, en el tipus 3. A diferència del que observava E. Sanmartí amb la forma Lamb. 45, només en pasta del tipus 2 (Sanmartí 1978b, 28), en el estrats que ens ocupen s'ha localitzat un fragment de vas de la mateixa forma en pasta del tipus 1. En conseqüència, i repetim, creiem que no hi ha una exclusivitat de pastes en relació a formes. Caldria veure si aquesta diversitat de pastes respon a tallers o forns diferents.

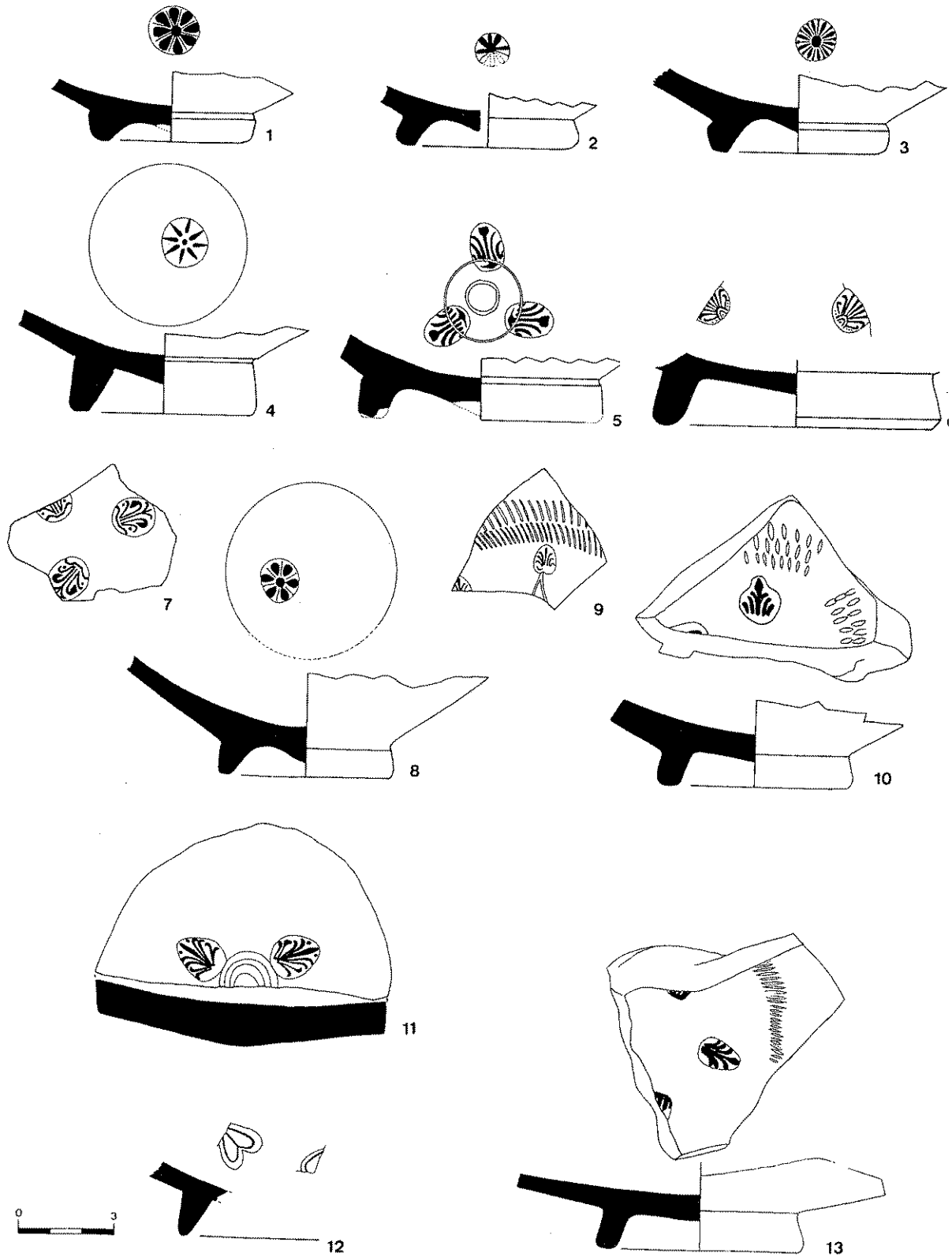
Un altre detall observat en aquest conjunt ceràmic associat a la muralla, que s'aparta de les característiques presentades per Sanmartí per al taller de Roses, és la presència més gran de rosetes en els fons de les bases contra les palmetes, motiu considerat com el més característic i més abundant del taller (Sanmartí 1978b, 27). Dels 16 exemplars de bases decorades amb rosetes, hem identificat els motius 28, 30, 31 i 33; la resta són altres variants no classificades, de 5 a 10 pètals, acompanyats o no de punts, essent les més abundants les de vuit pètals, tal com ja observà E. Santmartí (Santmartí 1978b, 27), totes en matrius de 9 a 20 mm de diàmetre, les més grans per a fons de pàteres de la Lamb. 26 i les més petites per a bols de la Lamb. 27 i també sobre un de la forma Lamb. 28. Els cercles a rodeta, normalment en bandes amples, envoltant la roseta de la pàtera Lamb. 26, mai en la Lamb 27 (Sanmartí 1978b, 27), aquí el trobem encerclant una roseta d'onze mm de matriu i en una banda estreta i fina sobre una base que, per la mida i el gruix de la paret, bé podria atribuir-se a un bol de la Lamb. 27 (Fig. 6.10). Així mateix, també apareixen les estries, en una banda estreta i envoltant una roseta de 9 mm de diàmetre, en el fons d'un petit exemplar de la forma Lamb. 28.

Pel que fa a les palmetes, de les nou bases localitzades, la major part són de matriu ovalada, en alçades de 9 a 20 mm, de dissenys molt variats, de les quals només hem identificat les núm. 4 i 5 classificades per Sanmartí. Com és corrent, la majoria de les palmetes apareixen dins del cercle fet a rodeta, encara que també al voltant d'un cercle incís central, senzill o doble. Coneixem un únic cas de base que combina el motiu central de roseta envoltada per tres palmetes radials, en el fons d'una probable Lamb. 26 (Fig. 6.13). El conjunt de palmetes, però, i concretament en els estrats associats a la muralla, el nombre d'individus es redueix a un 25 % davant les rosetes. En definitiva, el motiu de les tres pal-

metes, almenys en els nivells estudiats, no és precisament ni el més característic ni el més abundant. El mateix cas, encara que més rellevant, es dona en el jaciment ibèric d'Alorda Park a Calafell, en el qual es fa la següent observació: "hem de destacar especialment les bases ornamentals amb una roseta central, acompanyada en algun cas d'una banda d'estries, mentre que la composició de tres palmetes radials, sens dubte la més característica del taller de Roses, roman, de moment, totalment absent al nostre jaciment" (Sanmartí/Santacana 1992, 75). Potser haurem de començar a posar en dubte aquesta premissa i considerar la presència del motiu de les rosetes com a element destacable dins de les produccions de Rhode, tot i que és probable que estiguem davant d'un tret cronològic diferenciador de la producció, prop, potser, del darrer quart del segle III aC, del moment final del taller, supòsit que en aquests moments, i en base al material analitzat, queda només plantejat com a hipòtesi.

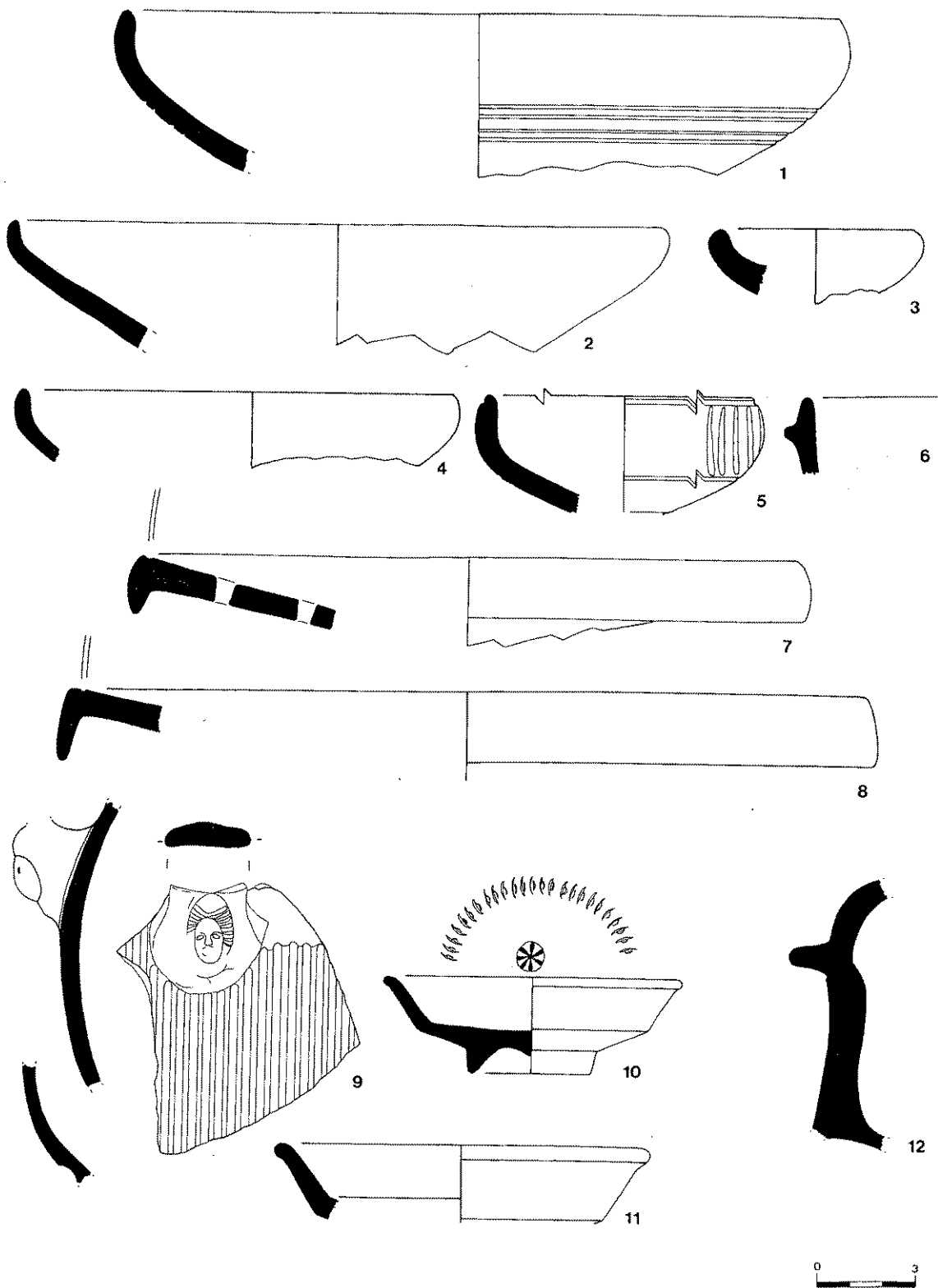
Acompanyant el vernissos negres del taller de Roses només ha estat possible determinar l'existència d'alguns exemplars del Grup de Nikia-Iôn, de proximitat cronològica i de pastes amb les produccions de Roses, datat per Morel a la segona meitat del segle III aC (Morel 1981, 48). També són presents els bols de la forma Lamb. 27 del taller de les petites estampilles, actiu, segons Morel al voltant de l'any 285 aC. Més escassos són els fragments de vernís àtic, present de forma molt residual.

La cronologia dels estrats analitzats es va perfilant a partir de l'estudi de les àmfores. Pel que fa als envasos ibèrics, tot i que les formes més abundants es corresponen als tipus de vores relativament aixecades d'inici fins a mitjan segle III aC, són presents les vores no destacades pròpies de mitjans a tercer quart del segle III aC, trets observats en el jaciment d'Empúries i de Sant Martí d'Empúries, comentats en el capítol corresponent. Com ja hem dit anteriorment, les àmfores ibèriques són els recipients més abundants entre el total amfòric estudiat, amb un 41,02%. Les segueixen, en volum, les àmfores grecoitàliques, amb un 21,79 %, amb una forma predominant, del grup 3 d'Asensio, de nou en el marc del darrer quart del segle III, fins mitjan segle II aC (Asensio 1996, 59). A continuació, amb un 16,66 %, vénen les àmfores púniques centromediterrànies, amb les formes Ramon T-5.2.3.1 i T-5.2.3.2, produïdes a l'àrea de Tuníssia, les quals apareixen abundantment també en el últim quart del segle III aC (Ramon 1995, 290). Menys abundants són les àmfores punico-ebusitanes, amb l'11,53 % del total amfòric, no obstant això, amb la forma Ramon T-8.1.3.1, datada per Ramon entre el 250 i el 200 aC (Ramon 1997, 49). El tipus d'àmfora menys representat en aquests moments és la massaliota, amb un percentatge d'un 8,97 %. Aquesta reducció és comuna al llarg del segle III aC, especialment a la fi del segle; tal com resumeix Bats, la

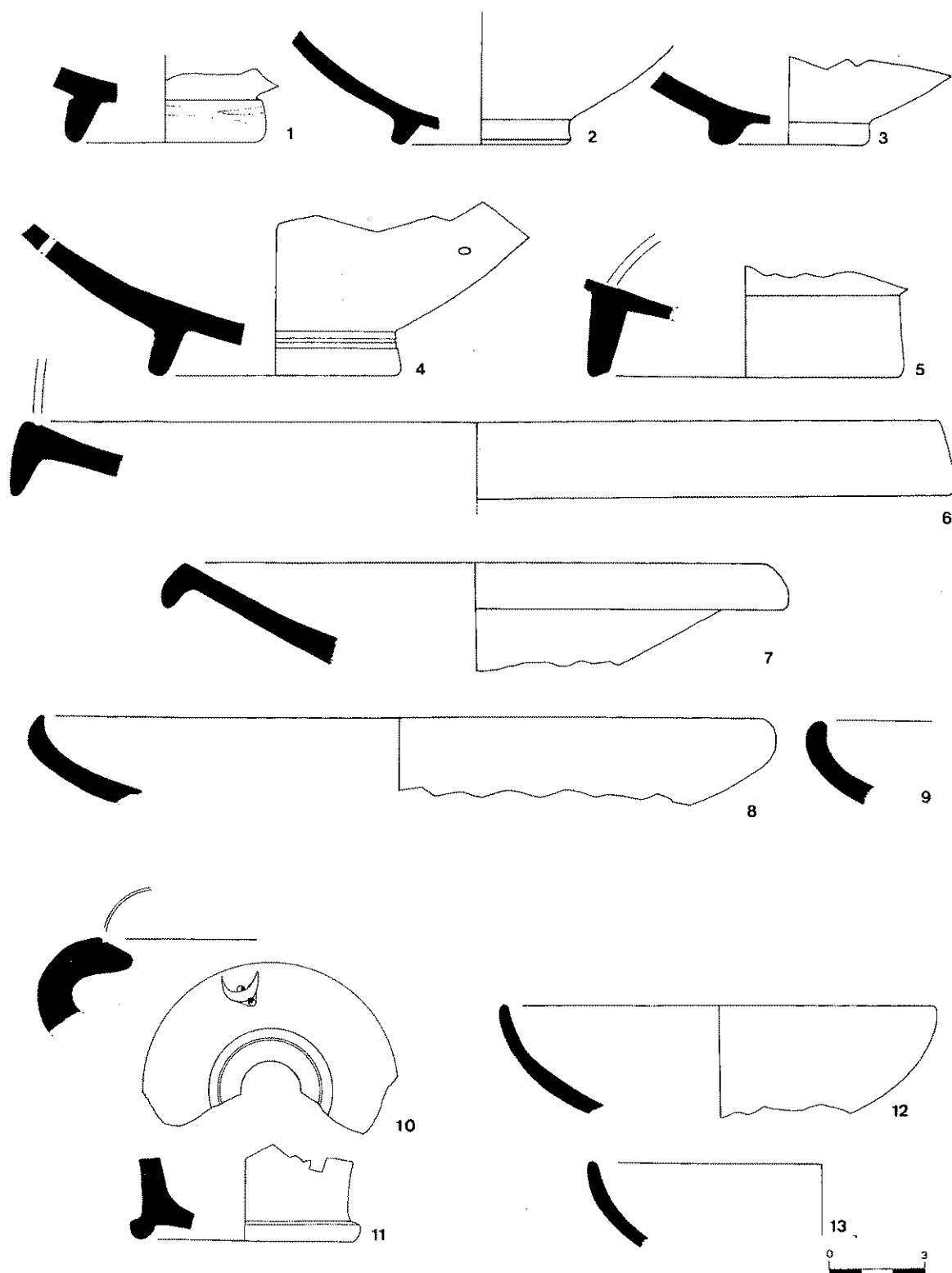
160

Figura 18. Bases del taller de Roses i Nikiá-lón (6), en contextos d'època visigòtica, segles VI-VII.
Bases del taller de Roses amb pasta del tipus 1: 1. Roseta núm. 28, 8. Roseta núm. 31, 11. Palmeta núm. 4. La resta
rosetes i palmetes no identificades.

161

Figura 19. Vores de vernís negre del taller de Roses, amb pasta del tipus 1, en contextos d'època visigòtica, segles VI-VII: 1, 2. Lamboglia 26, 3. Lamb. 24, 4. Lamb. 27, 5. Lamb. 25B, 6. Lamb. 40/Morel F 3521, 7, 8. Lamb. 23/Morel F1121, 9. Morel F 5600, 10, 11. Lamb. 28/Morel F 2654, 12. Lamb 45/Morel F4470 o 5770.

162

Figura 20. Materials diversos del taller de Roses, vernisso negres àtics i del taller de les petites estampilles en contextos d'època visigòtica, segles VI-VII.

Taller de Roses, amb pasta tipus 1: 1,5. bases diverses; pasta del tipus 3: 6. Lamb. 23/Morel F 1121, 7. Lamb. 23/Morel F 1125 o 1123, 8. Lamb. 26; i pasta del tipus 2: 9. Vernis negre àtic: 10. Ilàntia, 11. Skyphos Lamb. 43/Morel F 4300. Taller de les petites estampilles: 12, 13.

seva desaparició és ràpida a Marsella, a les seves colònies i a la costa de la Gàl·lia meridional a partir d'aquesta època (Lattara 1993, 60).

En resum i concis, totes les dades apunten a datar la muralla, tant a partir dels estrats associats intramurs com extramurs, en un moment avançat del segle III aC, molt probablement en el darrer quart del segle, en el context històric de la Segona Guerra Púnica. És possible que la seva construcció es realitzés en aquest període d'inestabilitat polític-econòmica, època en què també la ciutat grega d'Empúries decideix reforçar les seves velles muralles. Val a dir, però, que aquestes conclusions preliminars, extretes a partir dels pocs metres excavats al llarg de la quarta i cinquena cam-

panya al jaciment, estan subjectes a l'estat de les investigacions i al seu avanç. Queda molt espai per explorar, i molt per conèixer en relació al perímetre d'aquesta muralla i el seu traçat. En tot cas, la troballa és important i ens està delimitant el nucli poblacional del turó en els seus darrers anys d'existència, després d'un període ric i esplendorós, presidit per la construcció del barri hel·lenístic, l'encunyació de la dracma i l'expansió de les produccions dels tallers ceràmics de Roses. La situació econòmica a final del segle III aC marcarà la decadència d'aquest nucli, a la qual cal sumar la postura anti-romana mantinguda durant la fi de la Segona Guerra Púnica, fet que provocarà el moment final de la ciutat de Rhode.

BIBLIOGRAFIA

ASENSIO, D. 1996, Les ànfores d'importació de la ciutat ibèrica d'Alorda Park o Les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, 25-79.

BATS, M. 1988, *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350-v. 50)*, CNRS, Paris.

BAILEY, D.M. 1975, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. Greek, Hellenistic, and Early Roman Pottery Lamps* 1.

CONDE, MA. J., CURA, M., GARCÍA, J., SANMARTÍ, J., ZAMORA, D. 1994, Els precedents. Les ceràmiques de cuina a torn pre-romanes en els jaciments ibèrics de Catalunya, *Ceràmica comuna d'època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, 13-23.

DIVERSOS AUTORS 1993, *Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara 6, Lattes.

MARTÍN, A., NIETO, J., NOLLA, J.M. 1979, *Excavaciones en la Ciudadela de Roses. (Campaña 1976 y 1977)*, Sèrie Monogràfica 2, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona.

MARTÍN, A. 1990, Difusión de las ánforas masaliotas en la zona nordeste de Cataluña, *Les amphores de Marseille grecque, Études massaliètes* 2, 161-164.

MOREL, J.P. 1981, *Céramique Campanienne: les formes*, Palais Farnèse, École Française de Rome.

OLIVA, M., PALOL, P. 1952, Excavaciones en Rosas, *La Labor de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948, Informes y Memorias* 27, Madrid, 134-145.

PUIG, A.M., PUJOL, M., VIEYRA, G., CARRASCAL, C. 1994, *Memòria d'Excavació (segona campanya, maig-juliol, 1994)*, inèdita, 49-65, 124-127.

PUIG, A.M., CARRASCAL, C., VIEYRA, G., TEIXIDOR, M. 1996a, *Memòria d'Excavació (quarta campanya, maig-agost, 1995)*, inèdita, 135-145, 221.

PUIG, A.M., CARRASCAL, C., VIEYRA, G., TEIXIDOR, M. 1996b, Els principals punts d'actuació al jaciment múltiple de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farnés, 242-251.

PUIG, A.M., CARRASCAL, C., VIEYRA, G., TEIXIDOR, M. 1997a, *Memòria d'Excavació (cinquena campanya, setembre-novembre, 1996)*, inèdita, 55-61, 134-137.

PUIG, A.M. 1997b, *Memòria d'Excavació. Seguiment arqueològic dels resultats de la prospecció geofísica per radar (desembre, 1996)*, inèdita.

PUIG, A.M. en premsa, La localització topogràfica de l'antic port de Rhode (Roses. Alt Empordà), *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (31 d'octubre, 1 de novembre, 1997)*, Puigcerdà.

PUIG, A.M., CARRASCAL, C., VIEYRA, G., TEIXIDOR, M. en premsa, Els espais funeraris i els llocs de culte al jaciment de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà). Resultats de les darreres campanyes, *I Simposium d'Arqueologia Medieval, Homenatge al Dr. Manuel Riu, (Berga, 25-28 de març)*.

PY, M. 1978, Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Figlina* 3, 1-24.

RAMON, J. 1995, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Instrumenta 2, Publicacions de la Universitat de Barcelona.

RAMON, J. 1997, *Un taller alfarero de época púnica en ses Figueretes (Eivissa)*, Govern Balear, Conselleria d'Educació, Cultura i Esports.

RIURÓ, F., CUFÍ, F. 1961-62, Prospecciones arqueológicas en Rosas, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* XV, Girona, 203-224.

RIURÓ, F. 1985, Diaris dels treballs realitzats dins la Ciutadella de Roses per la Delegació Local de l'antic Servei Nacional d'Excavacions Arqueològiques en el període comprès entre juliol de 1958 i juliol de 1963, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* II, 197-212.

SANMARTÍ, E. 1973, El taller de las pequeñas estampillas en la Península Ibérica, *Ampurias* 35, 135-173.

SANMARTÍ, E. 1978a, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Monografies Emporitanes IV, Barcelona.

SANMARTÍ, E. 1978b, L'atelier des patères à trois palmettes radiales et quelques productions connexes, *Archéologie en Languedoc* 1, 21-36.

SANMARTÍ, E. 1990, La diffusion des amphores massaliètes sur la cote centrale de Catalogne, *Les ampho-*

res de Marseille grecque, Études massaliètes 2, 171-178.

SANMARTÍ, E., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 1992, Darres excavacions a Empúries, *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 30-35.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1992, *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Barcelona, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 11, Direcció General del Patrimoni Cultural, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.